VIṢṆUSMṚTI

WITH THE

COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTĪ

OF NANDAPAṆḌITA

[II]

EDITED BY

PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME NINETY-THREE

विष्णुस्मृतिः

केशववैजयन्तीसहिता

VIṢṆUSMṚTI

WITH THE

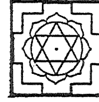
COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTĪ

OF NANDAPAṆḌITA

[II]

EDITED BY

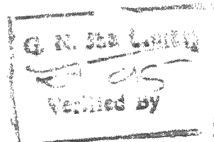
PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

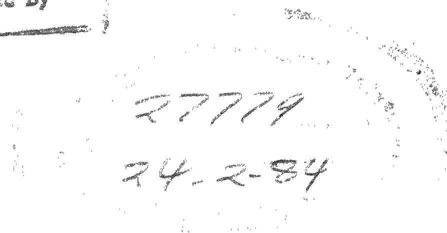

DEDICATED TO THE LATE

PROFESSOR K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

SBN 7229-7453-1
ISBN 0-8356-7453-3

Printed in India

At the Vasanta Press, The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति ॥ १ ॥ परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिणः[1] ॥ २ ॥ [2]तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते[3] ॥ ३ ॥

अतिक्रान्ते आचारकाण्डे ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तमुक्तम्। तत्प्रसङ्गात् वुद्धिस्थं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रारिप्सुः तदुपोद्घातं त्रयस्त्रिंशेनाह। अथेति प्रकरणान्तरप्रस्तावः। पुरुषस्य मनुष्यस्य कामादिसंज्ञकं सुघोरं दुर्जयं रिपुत्रयं भवतीति प्रायोवादः, दोषबहुलत्वान्मनुष्याणाम्। तत्र कामोऽभिलाषः। क्रोधो जिघांसाहेतुरमर्षः। लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

परिग्रहो गृहदारादिस्वीकारः। तत्र प्रसङ्गोऽभिनिवेशः। तस्माद्धेतोः गृहाश्रमिणो विशेषेणान्यापेक्षयातिशयेन कामादयो भवन्तीति स्वभावानुवादः ॥ २ ॥

कामादिकार्यतां प्रदर्शयन्नेव पातकगणस्योद्देशमाह। तेन कामादिरिपुत्रयेणाक्रान्तोऽभिभूतोऽयं मनुष्योऽतिपातकादौ प्रवर्तते। अतिशयेन पातयति नरके इत्यतिपातकम्। अतिशयश्च कल्पोपभोग्यत्वम्। तेन कल्पोपभोग्यमतिपातकम्। मन्वन्तरोपभोग्यं महापातकम्। मन्वन्तरोपभोग्यमेवानुपातकम्। चतुर्युगोपभोग्यमुपपातकमिति वक्ष्यति। अत्र प्रथमोद्देशान्नरकातिशयात् प्रायश्चित्तातिरेकाच्च महापातकादतिपातकं गरीयः; महारुद्रादतिरुद्र इव। तथाच **हारीतः**—"पञ्चविधमशुभं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकात्यन्तपातकानि" इति। मूलवचने पूर्वपूर्वं गरीयः। अत्र तूत्तरोत्तरमिति। प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम्। पातकमनुपातकपर्यायः;

"महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम् ॥"

इति **स्मरणात्**।

यत्तु "स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रियघाती सोमविक्रयी शूद्रसहभोजी कन्यादूष्यगारदाही वृषलीपतिरग्न्युत्सादी चेति पातकानि" इति **पैठीनसिना** पृथक् पातकानि परिगणितानि, तत् पापपर्यायत्वेन; न संज्ञाकरणाय;

[1] गृहाश्रमिणाम्—क. ग. [2] तेनायमतिक्रान्तातिमहापातकोप—ठ. [3] वर्तते—ठ.

उपपातकादिषु पाठेन तत्संज्ञावरुद्धत्वात् । न च तुल्यकालनरकफलत्वादेकप्रायश्चित्तत्वाच्च महापातकानुपाकयोरभेदापत्तिः, नरकानन्तरोत्पन्नयोनिविशेषप्राप्तेर्भेदकत्वात् ॥ ३ ॥

जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेष्वपात्रीकरणेषु ॥ ४ ॥ मलावहेषु[1] प्रकीर्णकेषु[2] च ॥ ५ ॥

किंच एते त्रयः संज्ञाशब्दाः योगरूढाः । तत्र जातेरभिजनसमूहाद् भ्रंशम् अधः पातं कुर्वन्तीति जातिभ्रंशकराणि । असंकरं ब्राह्मणादिवर्णमपि संकरं संकरसमानधर्माणं कुर्वन्तीति संकरीकरणानि । अनपात्रं प्रतिग्रहाद्यर्हमप्यपात्रं प्रतिग्रहाद्यनर्हं कुर्वन्तीत्यपात्रीकरणानि ॥ ४ ॥ पूर्ववदेतावपि योगरूढौ शब्दौ; मलमावहन्तीति मलावहानि । अमलिनं मलिनं कुर्वन्तीति मलिनीकरणानीति वा संज्ञान्तरम् । प्रकर्षेण कीर्णं बहुलमनायासोपपन्नं प्रकीर्णकम्; तेषु च प्रवर्तते ॥ ५ ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा[3] लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ६ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

उक्तार्थोपसंहारेण तत्त्यागमाह । कामादित्रिकमिदमुक्तपातकोपजननेन तत्फलीभूतवक्ष्यमाणनरकस्य द्वारं प्रवेशनोपाय इत्यनुवादः । तस्मादेतत् त्रयं त्यजेदिति विधिः ॥ ६ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेयश्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[6]श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ [7]श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

[1] च added in च, ठ. [2] अप्रकीर्णेषु वा—ज. [3] क्रोधश्च लोभश्च—ठ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिपुत्रयप्रकरणं त्रयस्त्रिंशम्—ज, ठ; वैष्णवे त्रयस्त्रिंशोध्यायः—झ.
[5] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[6] श्री omitted in ग. [7] श्रीमत्यां omitted in घ.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ १ ॥
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचन ॥ २ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टातिपातकस्य स्वरूपं प्रायश्चित्तं च चतुस्त्रिंशेनाह । माता जननी; मात्यस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तेः । दुहिता सवर्णोढस्त्रीप्रसूता । स्नुषा सवर्णौरसपुत्रपत्नी सवर्णा । एतासां गमनं प्रत्येकमतिपातकम् । **हारीतोऽप्याह**—"मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनं चेत्यतिपातकानि" इति । इतिकारात् भगिनीगमनं च;

"जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च ।
स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात् ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । उक्तपातकयोगिन एवातिपातकिनः, नातिशयितपातकान्तरयोगिन इत्यभिप्रेत्यैतच्छब्दः । तेन चैत एव चत्वारोऽप्यतिपातकिनोऽग्निप्रवेशं कुर्युः । यतः कथंचन ज्ञानतोऽज्ञानतः सकृदसकृच्च कृतेऽस्मिन् पापे तेषाम् अतिपातकिनाम् अन्या अग्निप्रवेशातिरिक्ता व्रतादिरूपा निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति । अत एव **संवर्तः**—

"मातरं यदि गच्छेत्तु स्नुषां वा पुरुषाधमः ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या स्वकां दुहितरं तथा ॥"

इति । तथाशब्दात् भगिनीमपि । न निष्कृतिः; अनेन शरीरेणेत्यर्थः । ननु

"मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।
[2]एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि संचरेत् ।
चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति ॥"

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अतिपातकप्रकरणं चतुस्त्रिंशम्—ज, ठ; वैष्णवे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः—झ
[2] एतासु—च.

इति **पराशर**स्मरणेनाज्ञानतो व्रतरूपप्रायश्चित्ताभिधानादसंगतमिदमिति चेत्; मैवम्; तस्य गमनप्राक्कालीन-स्मरणादिविषयत्वात्। यथोक्तम्—

"स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥"

इति। तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम्। द्वितीयं पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्तकसंकल्पादि-विषयम्। तृतीयं महत्त्वात् क्रियानिर्वृत्तिविषयमिति न विरोधः।

ननु एवमपि शिश्नच्छेदे पाक्षिकजीवनसंभवात् 'नानेन शरीरेण' इति विरुद्धमेवेति चेत्; न; तस्य लिङ्गप्रवेशमात्रविषयत्वकल्पनात्। अतः सर्वस्मिन्नपि पक्षे अग्निप्रवेश एवातिपातकिनाम्। तथाच **भविष्यपुराणे**—"अतिपातकयुक्तानां प्राणान्तिकमुदाहृतम्" इति। **कात्यायनोऽपि**—"अतिपातकिन-स्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्" इति। **हारीतोऽपि**—"सद्योऽग्निप्रवेशादतिपातकिनः" इति; पूयन्त इत्यनुष-ज्यते। सद्योऽतिपातकित्वं सकृद्गमनेनापीति तत्राप्यग्निप्रवेश इति व्याख्येयम्। न सद्योऽग्निप्रवेशादिति व्याख्येयम्; तस्य, "न भुञ्जीतानुपस्थितः" इति सामान्येनैव प्राप्तत्वादतिपातकिपदवैयर्थ्यात्[1]। नापि सद्यः पूयन्त इति; मरणात् सद्यः शुद्धेरर्थसिद्धत्वात्। तस्मादुक्तमेव साधु। **षट्त्रिंशन्मतेऽपि**—

"पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽभिगच्छति।
जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्॥"

इति। जननी दुहित्राद्युपलक्षणम्;

"मातरं सुतपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते॥"

इति **चतुर्विंशतिमतात्**। कामतो **वासिष्ठम्**—"निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानम-वदाहयेत्" इति। अत्र मात्रादिशब्दानां संबन्धिशब्दतया यत्प्रतियोगिकं मातृत्वादि, तद्गमने तासामपि तदेव पातकं तदेव च प्रायश्चित्तमिति ध्येयम्;

"एवं दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता।
स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात्। यत्तु

[1] पद omitted in ग, च.

" पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥ "

इति ; यच्च

" सखिभार्याकुमारीषु सयोनिष्वन्त्यजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ "

इति ; यच्च

" पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥ "

इति **योगिनारदा**भिहितमहापातकसमतया सुतादिगमनस्यानुपातकत्वं प्रतीयते ; यच्च " छित्वा लिङ्गं वधस्तस्याः सकामायाः स्त्रिया अपि " " शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते " इति **योगिनारदाभ्यां**[1] प्रायश्चित्तमुक्तम् ; तदसवर्णदुहितृसवर्णसापत्नभगिन्यनौरसपुत्रनार्याविषयं द्रष्टव्यम् । " मातुः सपत्नीं भगिनीम् " इति साहचर्यात् भगिनीसापत्नतायाः[2] " सगोत्रासु[3] सुतस्त्रीषु " इति साहचर्याच्च गोत्रमात्रसंबन्धानौरसपुत्रभार्यायाश्च सिद्धेः ।

यच्च

" चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ "

इति **बृहद्यमोक्तं** चान्द्रायणम्[4], यश्च—

" भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ "

इति **संवर्तोक्त**स्तप्तकृच्छ्रः, तदुभयमप्यसवर्णादिष्वेवाकामतो रेतःसेकादर्वाङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्यपि व्यवस्थाप्यानि ॥ २ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]श्री**रामपण्डिता**त्मज[6]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ श्री**विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

[1] च added in ग.
[2] जायाः—ग.
[3] स्वसुतस्त्रीषु—ग.
[4] चान्द्रायणं omitted in ख, ग.
[5] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि ॥ १ ॥ [1]तत्संयोगश्च ॥ २ ॥

महापातकस्वरूपं प्रायश्चित्तं च पञ्चत्रिंशेनाह । ब्राह्मणस्य हत्या हननं प्राणवियोगफलको व्यापारः साक्षात्परंपरासाधारणः प्रायश्चित्ततारतम्यात् तरतमभावापन्नः । यथा **आपस्तम्बः**—"प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः । यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इति । तत्र स्वतन्त्रः कर्ता । तत्प्रवर्तकः प्रयोजकः । प्रवृत्तप्रवर्तकोऽनुमन्ता । चकारात् अनुग्राहकनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । वधे सहायोऽनुग्राहकः । मरणहेतुमन्यूत्पादको निमित्तीति । तत्र **मनुः**—

"बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातयेत् तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥"

इत्यनुग्राहकं लक्षयति । निमित्तिनं च **विष्णुराह**—

"आकुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥
ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव वा[2] ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥"

इति । एवं पञ्चविधो वधी तदवान्तरभेदाश्चान्यतोऽवगन्तव्याः । तानाह **पैठीनसिः**—

"हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्तानुमोदकः ।
अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥"

[1] तत्सङ्गश्च—ज, ठ.

[2] च—ख, ग, घ.

इति । व्यापाराधिक्ये दोषाधिक्यं तन्न्यूनत्वे दोषन्यूनतेति प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावः । विकर्मिणामिति सामान्योपादानात् पापमात्रेऽयं कर्तृभेदोऽध्यवसेयः । कचित् दोषापवादमाह **विष्णुः**—

"उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः ।
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते ॥"

इति । **भविष्येऽपि**—

"पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासतश्चेद्विनश्यति ।
न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते सुरसत्तम ॥"

इति । तथा,

"असंबन्धेन यः कश्चिद् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्तयेत् ॥"

इति । तथा आततायिवधेऽपि न दोषः ;

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥"

इति **विष्णुपुराणात्**[1] । अस्यापवादः—"नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्यः" इति **सौमन्तवः** । उपकारकृतौ मरणेऽपि न दोषः ; "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्" इति **योगि**स्मरणात् । तथा "बन्धने गोचिकित्सार्थे" इत्यपि वक्ष्यते ।

सुरा द्वाविंशाध्यायोक्ता त्रिविधा । तस्याश्चातुर्वर्णिकैः पानं कण्ठाधोनयनम् । तच्च साक्षात् द्रव्यान्तरसंसृष्टाया[2] अल्पाया अधिकाया वा । एतच्च चातुर्वर्णिकाभिप्रायेण । ब्रह्मणानां तु मद्यपानमात्रं महापातकम् ; "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः" इत्युपक्रम्य "एते महापातकिनः" इति **योगिना** मद्यपानमात्रस्य महापातकत्वाभिधानात् । तच्च "नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इति निषेधात् "अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः" इति तद्धेतोश्च ब्राह्मणमात्रविषयं पर्यवस्यति ; इतरेषां तदभ्यनुज्ञानात् । एवं च

"अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा[3] ॥"

इति प्रायश्चित्तमुपपद्यते ; महापातकत्वात् ; अन्यथा पातकान्तराणां कामचारत्वेनोक्तप्रायश्चित्तासंगतेः[4] । तथाच **देवलः**—"स्यात् कामचारवादोक्तिर्महतः पातकादृते" इति । न चानुपेतवाक्ये मद्यशब्दः सुरापरः ; नित्यवाक्येऽपि तथा संभवात् ; सुरापाने प्रायश्चित्ताम्नानात् ; कृच्छ्रत्रयासंगतेश्च । न चास्योपपातकत्व-

[1] स्मरणात्—ख, ग.
[2] संसृष्टायाः—ख.
[3] पिताथवा—ग.
[4] असंगतिः—ख.

स्मरणविरोधः; क्षत्रियादीनामभ्यनुज्ञानेनैव विप्राणां महापातकत्वेन मूर्धावसिक्तादीन् प्रत्युपपातकत्वोपपत्तेः। तान् प्रति तन्निषेधाभ्यनुज्ञानयोरन्यतरस्याप्यभावादिति सिद्धं विप्राणां मद्यपानमात्रं महापातकमित्यास्तां विस्तरेण। तदेतत् स्पष्टीकृतं **भविष्ये**—

"प्रतिषेधः सुरापाने मद्यस्य च सुराधिप।
द्विजोत्तमानामेवोक्तः सततं गौतमादिभिः॥"

इति।

ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णस्य हरणमपहारः शास्त्रीयस्वत्वहेतुं विनोपादानम्। तच्च साक्षात् द्रव्यान्तरसंसृष्टस्य वा। ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीसुवर्णस्तेयं न महापातकम्; ब्राह्मणीवधवत् इति **अपरार्कः**। तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वोक्त्या तन्निवृत्तिः। न प्रकृते; तदभावात्। सुवर्णशब्दश्चात्र जातिमात्रवचनः; "रुक्मस्तेयी सुरापश्च" "हेमहारी च कुनखी" "ब्राह्मणस्वर्णहारी तु" "रुक्मस्तेयोऽथ विप्रहा" "रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्" इत्यादि**शङ्खयोगिमनुविश्वामित्रादिभिः** जातिमात्रोपादानात्। न परिमाणविशिष्टद्रव्यवचनः; गौरवात्; "स्वर्णं सुवर्णं कनकम्" इत्यादिकोशविरोधाच्च। न च "ते सुवर्णस्तु षोडश" इति परिभाषया विशिष्टवचनत्वम्; हेमरुक्मादिशब्देषु तदप्रवृत्तेः; स्वसंज्ञया विधानाभावात्। उक्तं च "इको गुणवृद्धी" इत्यत्र "गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने स्तः" इति। एतेन संज्ञाकरणस्य विधिनिषेधमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद्विशिष्टार्थत्वमित्यप्यपास्तम्।

न च सुवर्णशब्दैकवाक्यतया हेमादिपदेष्वपि विशिष्टवचनत्वम्; हेमादिपदेष्वविशिष्टवचनत्वे हेमादिपदैकवाक्यतया सुवर्णपदस्यापि जातिवाचित्वसंभवेन विनिगमनाविरहात्। प्रत्युत जातिवैशिष्ट्ययोः संदिग्धस्य सुवर्णपदस्यासंदिग्धजातिमात्रवचनेन हेमादिपदेनैव पुरोडाशपदस्येवाग्नेयपदेन निर्णयोऽपि न्याय्यः। न च पुंलिङ्गं विनिगमकम्; 'ब्राह्मणसुवर्णहरणम्' "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" इत्यादौ समासेन तदनिर्धारणात्। किंच विशिष्टवचनत्वे सुवर्णपर्यायो बिस्तशब्दोऽपि क्वचित् प्रयुज्येत; "सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे" इति **कोशात्**। न चासौ क्वचित् श्रूयते। श्रूयते तु हेमादिशब्द एव। ततोऽपि जातिवचनत्वम्। किंच "सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत्" इत्यल्पप्रायश्चित्तासंगतिः। किंचिन्न्यूनसुवर्णविषयत्वे तु "ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयम्" इत्यस्यासंगतिः। किंचिन्न्यूनादूर्ध्वत्वविवक्षायामुभयत्र लक्षणापत्तिः। न चैवं माषाद्यपहारेऽपि महापातकत्वापत्तिः; इष्टापत्तेः।

"सुवर्णस्यापहरणे माषकेनापि पातकम्।
निष्कमात्रापहारे तु न विद्मः किं भविष्यति॥"

इति **षट्त्रिंशन्मते** निष्कापहारे महापातकाधिकपातकाभावेन विस्मयकरणात् माषापहार एव पातकशब्देन महापातकाभिधानात्। अन्यथा पापसामान्यादधिकस्य महापातकस्य निष्कापहारे संभवेन विस्मयकरणासंगतेः।

माषात् प्राक्तु न महापातकम्; वचनाभावात्। किंतूपपातकमेव ; स्तेयसामान्यान्तर्भावात्। परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषो वाचनिक एव। किंच

"अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप।
पञ्चनिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो व्रजेत्॥"

इति **भविष्यपुराणीय**वचने सुवर्णशब्दादेव परिमाणलाभे पृथक्परिमाणवचनं विरुध्येत; प्रायश्चित्तविशेषादिप्रयोजनान्तराभावात्। तस्मात् जातिवचन एवात्र सुवर्णशब्दः, न परिमाणविशिष्टहेमवचन इति। परिमाणं वचनान्तरादवगन्तव्यम्। तच्चाग्रे वक्ष्यत इति सर्वं सुस्थम्।

गुरुर्निषेक्ता; "स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः" इति **त्रिकाण्डीस्मरणात्**। स च चातुर्वर्ण्यसाधारणः। तद्दारेषु सवर्णासवर्णसाधारणेषु गमनं योनौ रेतःसेकः। यत्तु "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति" इति **योगीश्वरीयं**, तन्न प्रकृतोपयोगि; मूर्खस्य पितुः क्षत्रियादेश्च वेदाध्यापकत्वाभावेनागुरुत्वापातात्। यच्च

"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥"

इति **मानवम्**, तदपि न प्रकृतोपयोगि; अपोषके पितर्यव्याप्तत्वात्। एतेन

"आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ।
वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः॥"

इति **देवलोक्तमपि** परास्तम्; निषेकरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्। न चानेकार्थत्वम्; "आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवम्" इत्यतिदेशासंभवात्। न चासवर्णस्त्रीविषयोऽतिदेश इति वाच्यम्; प्रमाणाभावादन्योन्याश्रयाच्च। आचार्यादीनां गुरुपदशक्यत्वेऽतिदेशस्यासवर्णस्त्रीविषयत्वम्; तद्विषयत्वे चातिदेशस्याचार्यादौ गुरुपदशक्यत्वमिति। तस्मात् स्मृतीनां स्वशास्त्रे व्यवहारसिद्ध्यै परिभाषात्वम्। शक्तिग्रहस्तु कोशादेवेत्यलं बहुना। इतिकरणं पातकान्तरे महापातकत्वनिरासाय।

यत्तु **च्यवनेन** "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं सुवर्णहरणं द्विजातीनां महापातकानि। अदण्ड्यदण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं युधि पलायनं क्षत्रियस्य। मानतुलानृतत्वं वैश्यस्य। मांसविक्रयो ब्रह्महत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलाक्षीरपानं शूद्रस्य। तत्संपर्कात् पञ्चमहापातकम्" इत्यदण्ड्यदण्डनादीनां महापातकत्वमुक्तम्, तत् निन्दातिशयाय। अन्यथा क्षत्रियस्य सुरापानसुवर्णस्तेये, वैश्यस्य ब्रह्महत्यादिपञ्चकं, शूद्रस्य गुरुतल्पगमने सुवर्णस्तेये च महापातके न स्याताम्; वर्णव्यवस्थाभिधानात्। न च नेयं व्यवस्था,

किंतु पूर्वैः सहितानामुत्तरेषां [1]तत्तद्धर्मेषु महापातकत्वाभिधानमिति । तथात्वे ब्रह्महत्यादीनां पुनः परिगणनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पञ्चैव महापातकानि ॥ १ ॥ तत्र पञ्चममाह । यद्यपि महापातकानामेव प्रक्रमात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते, तथापि तत्संयोगस्य तत्त्वाविशेषात् तद्वत्संयोगो विवक्षितः । तद्वद्भिर्महापातकिभिः संयोगः संसर्गः, सोऽपि महापातकम् ॥ २ ॥

संवत्सरेण [2]पतति पतितेन सहाचरन् ॥ ३ ॥ [3]एकयानभोजनाशनशयनैः ॥ ४ ॥

तत्र कालविधिमाह । तच्छब्देनैव पूर्वपरामर्शसिद्धौ पतितशब्दोपादानमुक्तातिरिक्तानामप्युपादानाय । ते च "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च" इति **गौतमोक्ताः** । तेषामन्यतमेन सहैकीभावेनाचरन् व्यवहरन् संवत्सरेण पतति, द्विजातिकर्मानर्हो भवति; "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्" इति **गौतम**स्मरणात् । संवत्सरश्चात्र सावनोऽन्तरितदिवसगणनया षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्रात्मको ज्ञेयः । संवत्सरेणेति वचनात् अर्वाक् न पातित्यम्; पञ्चाहादिसंसर्गेषु त्रिरात्रादिप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पातित्यमुपपातकादेरप्युपलक्षणम् । तेनोपपातक्यादिसंसर्गे उपपातकित्वादि संवत्सरेण भवति; 'यश्च पापात्मा येन' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तदपि कामतः संसर्गे;

"पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः ।
मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥"

इति **देवल**स्मरणात् । अकामतस्तु न संवत्सरेण; किंतु संवत्सराधिकसंसर्गेण; "संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः" इत्युपक्रम्य, "अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः" इति **पराशर**स्मरणात् । ऊर्ध्वमल्पकालेनापि । वर्षद्वयेनेत्यन्ये । द्वित्रैः पतितैः पुनर्युगपत्संसर्गे षण्मासैरेव पतति ;

"एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।
षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥"

इति **संवर्त**स्मरणात् । कामतः षण्मासादकामतोऽब्देनेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तमाचारमाह । यानादिभिः प्रत्येकमेकशब्दः संबध्यते । ततश्च पतितेन सहैकस्मिन् रथादावुपविश्य यानम् । एकस्यां पङ्क्तौ भोजनमेकभोजनम्; नैकपात्रभोजनम्; तत्र सद्यः पातित्यात्;

"यजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥"

[1] तत्तद्वर्णेषु—ग.
[2] सह चरन् पतति—ज; पतितेन सह चरन् पतति—ठ.
[3] सह यानासनाभ्याम्—ज, झ, ठ.

इति **देवल**स्मरणात् । सहभोजनं सहैकपात्रभोजनम् । पर्यायेणैकपात्रभोजने तु संवत्सरेणैव । एकस्मिन्नासने पीठादावुपवेशनमेकासनम् । एकस्मिन् शयने खट्वादौ शयनमेकशयनम् । एतैः प्रत्येकं संवत्सराभ्यस्तैः पतति । यद्यप्यत्र द्वन्द्वनिर्देशात् साहित्यमवगम्यते, तथापि

"कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥"

इति **पराशरोक्त्या** प्रत्येकमेव पातित्यहेतुत्वमितरनिरपेक्षाणाम् । अतश्च प्रत्येकविनियोगे प्रमाणाभाव एव साहित्यविवक्षा । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इत्यत्र । [1]तत्सद्भावे तु न साहित्यम् । यथा 'उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात्' इत्यादौ ; "उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्" इति **आपस्तम्बीयात्** । तच्चानन्तरे यौनादिवाक्ये स्पष्टम् । तस्मात् द्वन्द्वान्तस्थबहुवचनस्य प्रत्येकमन्वयादभ्यस्तानां पातकत्वमिति युक्तम् । अत एव **व्यासः**— "यो येन संपिबेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात्" इति सहपानमात्रस्य संवत्सराभ्यासेन पातित्यमाह । युक्तं चैतदेव ; निन्दितकर्माभ्यासस्यैव **गौतमेन** पातित्यहेतुत्वाभिधानात् ।

"आसनाच्छयनाद्यानात् संभाषात् सह भोजनात् ।
संक्रामन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥"

इत्यादिना यादृशस्यैव पापहेतुत्वं, तादृशस्यैव पातित्यहेतुत्वमिति । अन्यथा "यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्" इति क्वचित् त्रयाणां, मूलवाक्ये चतुर्णां, "संलापस्पर्शनिश्वाससहयानाशनासनात्[2]" इति, क्वचित् षण्णां द्वन्द्वश्रवणात् साहित्येऽननुगमापत्तेः । न च परिगणितसंसर्गाणामन्योपलक्षणतया सर्वसंसर्गाणां साहित्यं विवक्षितमिति वाच्यम् ; अन्यतरसंसर्गाभावे पातित्यानुत्पादापत्तेः । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः । यानाद्युपलक्षणम् ;

"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डं पक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् ।
नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ॥"

इति **बृहस्पति**स्मरणात् । एकशय्यादयः पञ्च लघुसंसर्गाः संवत्सरेण, याजनादयश्चत्वारो गुरुसंसर्गाः सद्यः पातयन्ति । 'सह यानासनाभ्याम्' इति क्वचिन्मूले पाठः । तत्राप्यन्येषामुपलक्षणम् ॥ ४ ॥

[3]यौनस्रौवमुख्यैः संबन्धैस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥

[1] तद्भावे तु—ग. [2] पान for यान—ग.
[3] यौनात् स्रौवात् संबन्धात् सद्य एव—ज, ठ ; यौनमौखस्रौवसंबन्धात् सद्य एव—झ.

संवत्सरस्यापवादमाह । योनेर्भवो यौनः । स च पतितस्य पतिताया वा गमनम् । पतितात् पतिताय व कन्यादानदानमिति वा । स्रुवे भवः स्रौवः । स च पतितस्य पतितेन सह वा याजनम् । मुखे भवो मुख्यः । स च पतितस्य पतितेन सह वाध्यापनम् ; पतितेन सह वाध्ययनम् । द्वन्द्वनिर्देशात् सहैकपात्रभोजनं च । एतैः संबन्धैस्तु कामतः कृतैः सद्य एव पतति । नात्र संवत्सरापेक्षा । अकामतस्तु संवत्सरेण । यथोक्तं **कौर्मे**—

" याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानन् सह भोजनमेव च ॥
अज्ञानादथवा मोहात् कुर्यादध्यापनं द्विजः ।
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ "

इति । अज्ञानं पतितत्वेन । मोहः शास्त्रार्थापरिज्ञानम् । अध्यापनं पूर्वोक्तानां त्रयाणामुपलक्षणम् । एतेन—

" संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात् ॥ "

इति **हारीत**वाक्यमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु गुरुलघुयाजनादिभिः सद्यःसंवत्सरयोर्व्यवस्थामाहुः । एतेन 'ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यस्तेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैः' इति **प्राच्य**व्यवस्था निरस्ता ; **कौर्म**वचनविरोधात् ;

" षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥ "

इति **बार्हस्पत्य**वचनविरोधाच्च । यत्तु

" रजस्वलां तु यो गच्छेद्गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ "

इति **संवर्तीयं**, तदकामतः सकृद्गमने द्रष्टव्यम् ; संवत्सराभ्यासे पातित्यस्मरणात् । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे यौनादिषु साहित्यमविवक्षितम्, **कौर्मे** प्रत्येकनिर्देशात् ; " यः पतितेन सह यौनस्रौवमुख्यानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् " इति **सुमन्तु**स्मरणाच्च । 'यौनात् स्रौवान्मौखात् संबन्धात् सद्य एव' इति पाठे स्पष्टमेव निरपेक्षाणां पातकत्वम् । यदा त्वज्ञानतो याजनादीनां द्वित्राणि सह करोति, तदा षण्मासैरेव पतति ;

" एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।
[1]षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

इति **संवर्त**स्मरणात् ॥ ५ ॥

[1] षण्मासमब्दमेकं—च.

अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन [1]च ॥ ६ ॥

इति [2]विष्णुस्मृतौ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टानि पातकानि द्विधा—कामकृतान्यकामकृतानि चेति । तत्र कामकृतेषु महापातकेषु साधारण-प्रायश्चित्तमाह । इमे पूर्वोक्ताः पञ्चापि महापातकिनः अश्वमेधेन यज्ञविशेषेण शुध्येयुः । तथा पृथिव्यां मानुषसंचारयोग्यायां हिमवत्सेत्ववधिकायां वर्तमानानां सर्वेषां गमनार्हाणां तीर्थानामनुसरणेन अभिगमनेन शुध्येयुः । महापातकिशब्देनैव[3] सिद्धाविदंशब्दोपादानम् " उपपातकमभ्यस्तं महापातकतां व्रजेत् " इत्यादि-वचनसिद्धमहापातकव्युदासाय ; सर्वनाम्नां बुद्धिस्थोपस्थापकत्वात् । तेन न तत्राश्वमेधादि ; किंतु द्वादशाब्दिक-मेव । पृथिवीग्रहणमन्तरिक्षनिरासाय । तेन पुष्करनिवृत्तिः ; " पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् " इति **प्रभासखण्ड**स्मरणात् । अत्राश्वमेधसर्वतीर्थानुसरणे द्वे प्रायश्चित्ते परस्परनिरपेक्षे विहिते ; अग्रे विकल्प-दर्शनात् ; तथाशब्देन प्रकारान्तरवचनेन शुद्धिसाधनान्तराभिधानाच्च । चकारः साधनतासमुच्चयार्थः । तत्राश्व-मेधः सार्वभौमक्षत्रियस्य द्रष्टव्यः ; " यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः " इति **पराशर**स्मरणात् ; " नासार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत " इति **श्रुते**श्च । स च कामतो महापातके ;

" महापातकिनस्त्वेते चत्वारो मतिपूर्वकम् ।
अग्निं प्रविश्य शुध्येयुः स्थित्वा वा महति क्रतौ ॥ "

इति **यम**स्मरणात् । चत्वारः पञ्चमस्याप्युपलक्षणम् ; कामतः संसर्गे संसर्गिणोऽपि प्राणान्तिकत्वाम्नानात् । तथाच **कौर्मे**—

" ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
कृत्वा [4]तस्यापि संसर्गं ब्राह्मणः कामकारतः ॥
कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।
ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् ॥ "

इति ; प्राणान्तिकाश्वमेधयोश्च तुल्यत्वात् । यत्तु " स तस्यैव व्रतं कुर्यात् " इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च व्रतशब्दावाच्यत्वात् संसर्गिणो न मरणान्तिकमिति, तत् **कूर्म**वाक्येनैव परिहृतम् । तुशब्दात् अग्निप्रवेशलक्ष्य-भावयोर्ग्रहणम् । यथा **भविष्यपुराणे**—

[1] वा—ज, ठ. [2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे महापातकप्रकरणं पञ्चत्रिंशम्—ज. ठ ; वैष्णवे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः—झ.
[3] एव omitted in ख, घ ; पदेनैव—ग. [4] तैश्चापि—ख, ग.

"हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत् कायशुद्धये ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥"

इति । विप्रघातः महापातकोपलक्षणम्; पञ्चस्वप्यश्वमेधविधानात् । तेन चाग्निप्रवेशलक्ष्यभावयोरपि अश्वमेधसाहचर्यात् महापातकमात्रविषयत्वं सिध्यति । तथाच **देवलः**—"तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहन्यासाद् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते; धर्मयुद्धे गोग्राहे ग्रामघातादिषु प्राणत्यागात् पूयते क्षत्रियः शस्त्रोपजीविनश्च" इति । विदुषाम्; 'प्रायश्चित्तनिमित्तमयं लक्ष्यभावमापद्यते' इति जानताम् । आत्मेच्छया; न राजप्रेरितः । **अङ्गिरा** अपि—

"यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥"

इति । [1]अत्रैव मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा कार्यम् । यथाह **व्यासः**—

"गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते ॥"

इति । एतदेव; द्वादशवार्षिकमेव । द्विगुणम्; चतुर्विंशतिवार्षिकम् । न केवलं गुरुतल्प एव द्विगुणम्; किंतु पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि त्रिषु । तीर्थानुसरणमर्थात् क्षत्रियातिरिक्तविषयम् । ततश्च क्षत्रियातिरिक्तैः महापातकिभिः ब्राह्मणवैश्यशूद्रैः पूर्वोक्ततीर्थयात्रा कार्या । तत्प्रकारमाह **कश्यपः**—

"पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदिग्धो रजस्वलः ।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत् ॥"

इति । **च्यवनोऽपि**—"आ सेतुदर्शनात् पूतो भवति; अश्वमेधावभृथात् पूतो भवति; उभयशिरसं वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः पूतो भवति" इति । आ सेतुदर्शनादित्यनेन विन्ध्योत्तरभागवर्तिनां सेतुपर्यन्ततीर्थदर्शनात् शुद्धिरित्युक्तं भवति;

[1] तत्रैव—ग.

"विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥"

इति **भविष्यपुराणात्** । उभयशिरसम् उभयतोमुखीं ब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः त्रितयीं प्रदायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डितात्मज**[2]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

षट्त्रिंशोऽध्यायः

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य[1] च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य[2] गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति[3] ॥ १ ॥

अनुपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च षट्त्रिंशेनाध्यायेन वक्तुमादौ ब्रह्महत्यासमान्याह । यागः सोमयागः । [4]तत्स्थत्वं चोभयोर्विशेषणम् । चकारात् मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्ग्रहणम् ; तद्योनित्वात् ; " ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव " इति शङ्खीयतत्त्वोपदेशस्य तद्धर्मातिदेशार्थत्वाच्च । अनेन च क्षत्रियवैश्यमूर्धावसिक्ताम्बष्ठजातीयस्त्रीणामपि[5] यागस्थानां ग्रहणं सिद्धम् । रजस्वला ; स्नानावधि । चकारात् ऋतुस्नाता च । अत्र च[6] रजस्वलेति सामान्योपादानेऽपि गर्भधारणयोग्यरजोवत्येव विवक्षिता, " रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्रेर्ह्येतदपत्यं भवति " इति वासिष्ठहेतुदर्शनात् । ततश्च रागजरोगजद्रव्यजरजोवतीवधे न वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमिति सिध्यति । यथाह बृहस्पतिः—

" रागजं रोगजं चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।
अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याङ्गनासु यत् ॥
तद्रागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ।
पित्तादिदोषवैषम्यादसकृत्संप्रवर्तते ॥
रोगजं तत् समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ।
[7]भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्धातुवैषम्यसंभवम् ॥
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसंभवम् ।
आरभ्य चार्तवदिनादेकविंशतिवासरान् ॥
मासार्धोर्ध्वं रजो यत् स्यात् तत्कालजमुदाहृतम् ।

[1] वधः added in ठ.
[2] अविज्ञातगर्भस्य—घ.
[3] इति omitted in ख.
[4] तत्स्थत्वेन—घ.
[5] अपि omitted in घ, च.
[6] च omitted in घ.
[7] भक्षणस्य च—घ, च.

यद्वागरोगद्वयोरित्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः ॥
कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात् तत्रैव साशुचिः ।"

इति । अन्तर्वत्नी; स्वपतिनिहितगर्भवती । विशेष्यानुपादानात् गौः ब्राह्मणी च । चकारात् आहिताग्निपत्नी च । अत्रिगोत्रा; अत्रिगोत्रोढा अत्रिगोत्रोत्पन्ना च; अत्रेर्गोत्रं यस्या इति गोत्रसंबन्धस्य जनकपरिणेत्रोरविशेषात्। अत एव

"अत्रिगोत्रोद्भवां नारीं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादत्रिगोत्रे च संस्कृताम् ॥"

इति **सुमन्तुना** आत्रेय्या उभय्या[1] अप्युपादानम् । चकारात् मन्त्रवत् सर्वसंस्कारैः संस्कृता च । यद्यप्येतासां तिसृणामपि "रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः" "गर्भिणी त्वथवा या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्" "तथात्रेयीनिषूदकः" इत्यादिस्मृतिषु आत्रेयीत्वेन व्यवहारात् 'आत्रेय्याश्च' इत्येकेनैव सूत्रेण त्रितयग्रहणसिद्धौ सूत्रत्रितयं व्यर्थमिव[2] प्रतिभाति, तथापि अत्रिगोत्रत्वरजस्वलात्वयोः समवाये आत्रेयीत्वरूपनिमित्तैक्यादेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात् । तन्मा भूदित्येवमर्थं पृथक्सूत्रकरणम् । ततश्च निमित्तद्वयसमावेशे प्रायश्चित्तद्वयमेव कार्यम्, यथा ब्राह्मणत्वसवनस्थत्वयोरिति । अविज्ञातः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनानिर्णीतो यो गर्भः, तस्य । अविज्ञातस्येति पृथगुपादानमन्यस्यापि अविज्ञातजातिविशेषस्य पुरुषस्य हननं ब्रह्महत्यासममित्यभिधातुम्; पाक्षिकस्यापि ब्रह्मवधदोषस्यापरिहार्यत्वात् । शरणं त्राणम्; तदर्थमागतस्याब्राह्मणस्यापि । चकारात् बालस्या-ब्राह्मणस्यापि । एतेषां घातनं ब्रह्महत्यासमम् । बहुवचनं तु

"अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥"
"गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥"

इति **मनुयोगीश्वरा**द्युक्त्यभिप्रायेण ।

यत्तु उपपातकत्वेनाग्रे वचनमेषाम्, तत् पुंविषयत्वेन; गुरुविषयत्वेन त्वत्रेत्यविरोधः । इतिकरणमेवं-विधानामन्येषामप्युपसंग्रहाय । यथाह **मनुः**—

"उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥"

इति । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदिति शेषः ॥ १ ॥

[1] उभय्या: omitted in ख, घ.

[2] व्यर्थमिति—ख, घ, च.

कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध [1]इत्येतौ सुरापानसमौ ॥ २ ॥

सुरापानसमान्याह । कूटसाक्षिणो भावः कौटसाक्ष्यम् ; मिथ्या साक्ष्यमिति यावत् । वर्णिवधविषयमेतत् । सुहृत् मित्रमब्राह्मणोऽपि ; तद्वधः । संनिधावप्येतच्छब्दोऽन्योपसंग्रहार्थः । यथाह **मनुः**—

" ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ "

इति । **योगीश्वरोऽपि**—

" निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ "

इति । यत्तु एतयोः **मनुयोगीश्वराभ्यां** ब्रह्महत्यासाम्यमुक्तं, तत् वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन स्वोक्तप्रायश्चित्तस्य विकल्पार्थम् । एवमन्यत्रापि ॥ २ ॥

[2]ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ॥ ३ ॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह । ब्राह्मणस्येति षष्ठ्यन्तस्य पृथक्करणं त्रितयेनापि संबन्धार्थम् । तेन ब्राह्मणस्वामिकाया भूमेः ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णातिरिक्तनिक्षेपस्य च हरणं ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णस्तेयसमम् । भूमिः नराद्युपलक्षणम् । यथा **मनुः**—

" निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ "

इति । **योगीश्वरोऽपि**—

" अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ "

इति ॥ ३ ॥

[3]पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् ॥ ४ ॥ [4]पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनं च ॥ ५ ॥ श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च[5] ॥ ६ ॥ स्वसुः सख्याः

[1] इति omitted in घ, च.
[2] ब्राह्मणभूमिहरणं निक्षेपहरणम्—ज, झ, ठ.
[3] मातामह omitted in ज.
[4] Sūtra-s 5 and 6 omitted in ज.
[5] वा—ख, ग.

सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च ॥ ७ ॥

गुरुतल्पसमान्याह । पितृव्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । नृपोऽभिषिक्तः । तेषां पत्नी, यज्ञसाधनीभूता सवर्णा स्त्री । तद्गमनं गुरुदारगमनसमानम् । अत्र केचित् पितृपदमधिकं पठन्ति । तेन पितृपत्न्यभिगमनं गुरुतल्पगमनसमम् । सा च न जननी ; तद्गमनस्यातिपातकत्वात् । नापि सवर्णोत्तमवर्णसपत्नमाता ; तद्गमनस्य महापातकत्वात् । किंतु हीनवर्णसपत्नमाता । तद्गमनमनुपातकम् ; "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा" इत्यतिदेशश्रवणात् ; तस्य च हीनवर्णविषयत्वं विनानुपपत्तेः । तस्मात् तद्गमनमनुपातकमेवेति । पितृव्यो भ्रातुरुपलक्षणम् ;

"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥"

इति **संवर्त**स्मरणात् । मातामहः पितामहोपलक्षणम् ; "मातृमातुश्च गमने पितृमातृगमे तथा" इति **बृहन्मानवात्** ॥ ४ ॥

पितृमातृष्वसारौ साक्षात् सवर्णे च । स्वसा सपत्नमातृजा सवर्णा ; साक्षात्स्वसृगमनस्यातिपातकत्वात् । चकाराद् भागिनेयीगमनम् ; "भगिनीभगिनेयीगोचण्डालीगमनेषु" इति [1]**सुमन्तु**स्मरणात् ॥ ५ ॥

श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी । ऋत्विक् उक्तलक्षणः । उपाध्यायोऽत्र आचार्यः ; "आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति **स्मरणात्** । मित्रं सुहृत् अब्राह्मणोऽपि । तेषां पत्नी पूर्वोक्ता । तद्गमनम् । चकारात् शिष्यस्त्रीगमनम् ; "पितृव्यसखिशिष्यस्त्री" इति **नारद**स्मरणात् ॥ ६ ॥

स्वसुः साक्षाद्भगिन्याः सखी प्रतिपन्ना भगिनी । सख्याः पृथक् निर्देशः स्वसख्या अपि प्राप्त्यर्थः ; "सखी मातृष्वसा सुता" इति **याम्यात्** । सगोत्रा सपिण्डा असपिण्डा च ; "सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते" इति **बृहद्याम्यात्** । उत्तमवर्णा ब्राह्मण्यादिः क्षत्रियादेः । कुमारी अनूढा अनुपभुक्ता च ब्राह्मणकन्या । अन्त्यजा रजक्यादिः ;

"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥"

इति **आङ्गिरसात्** । अन्त्यजा अन्त्यावसायिनीनामप्युपलक्षणम् ;

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥"

[1] मनु—क, ख.

इति **आङ्गिरसस्मरणात्** । चण्डालपदात् सप्तानामपि ग्रहणम् ।

"चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥"

इति । रजस्वला स्नानावधि स्त्रीया परकीया वा । शरणागता त्राणार्थिनी । प्रव्रजिता संन्यस्ता । निक्षिप्ता रक्षार्थं समर्पिता । एतासां गमनं गुरुदारगमनसमम् । चकारात् धात्र्यादिग्रहणम् ; "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या" इति **नारदस्मरणात्** ॥ ७ ॥

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा[1] ॥ ८ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्त्रिंशोऽध्यायः

एवमनुपातकानि विभज्य तेषां प्रायश्चित्तमाह । एतेऽनुपातकिन इति पूर्वोक्तसंज्ञया विषयप्रदर्शनम् । महापातकिनो यथेति महापातकिसादृश्यं संज्ञायां निमित्तम्; ब्रह्महत्यादिसाम्यव्यपदेशात् । साम्यं च तत्प्रायश्चित्तनरकपातित्यत्यागादिकार्ययोगात् । न चैतावता महापातकत्वापत्तिः ; साम्येनैव भेदसिद्धेः ; तस्य भेदव्याप्यत्वात् । तेषां चाश्वमेधस्तीर्थानुसरणं वा पूर्ववद्व्यवस्थया शोधकम् । इदं चेत्थमेवार्थवत् ; अन्यथा 'एतेऽश्वमेधादिना शुध्यन्ति' इत्येतावतैव सिद्धौ शेषवैयर्थ्यापत्तेः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । त्रिविधं प्रायश्चित्तमनुपातकेषु—एकं साक्षात् विहितम्; यथा 'अश्वमेधेन' इति । द्वितीयं "ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्" इत्यादि साक्षादतिदिष्टम् । तृतीयं "ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम्" इति साम्येनातिदिष्टम् । तत्र साक्षात् विहितं संपूर्णमेव । साक्षादतिदिष्टं पादोनम् ; उपदेशादतिदेशस्य न्यूनत्वात् । समशब्देनाभिहितमर्धम् ; साम्येन व्रतातिदेशस्यैककक्ष्यान्तरितत्वादिति निबन्धकृतः । न्यायविदस्तु—प्रत्यक्षवचनात् [3]नामधेयात् चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्चातिदेशं वदन्तः त्रिविधेनापि प्रमाणेनाखण्डातिदेशात न काप्यतिदिश्यमानस्य न्यूनतेत्याहुः ॥ ८ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीलक्ष्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षट्त्रिंशोऽध्यायः

[1] च—क.
[2] वैष्णवे—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे अनुपातकप्रकरणं षड्विंशम्—ज, ठ.
[3] नामधेयचोदना—ख.
[4] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

अनृतवचनमुत्कर्षे ॥ १ ॥ [1]राजगामि पैशुन्यम् ॥ २ ॥ गुरोश्चालीकनिर्बन्धः ॥ ३ ॥ वेदनिन्दा ॥ ४ ॥ अधीतस्य च त्यागः ॥ ५ ॥ अग्निपितृमातृसुतदाराणां च ॥ ६ ॥

उपपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च [2]सप्तत्रिंशेनाह । स्वोत्कर्षनिमित्तं मिथ्यावचनम् 'मयेदं विहितं, मयेदं दापितम्' इत्यादि । यत्तु महादानादिप्राप्त्यर्थमचतुर्वेदस्य 'चतुर्वेदोऽहम्' इत्यादि, यच्च [3]परस्य जातिविद्यासमुत्कर्षे सति 'नायं ब्राह्मणः' 'न किंचिज्जानाति' इति वचनं महादानादिप्राप्तिविघातकं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ १ ॥ राजन्यविदितात्पपरदोषख्यापनम् । यत्तु राजनि अविद्यमानपरकीयमहादोषवचनं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ २ ॥ गुरोः जनकस्य, अलीको मिथ्या, निर्बन्धो दोषारोपणम् 'त्वयेदं गृहकार्यं नाशितम्' इति । अन्यस्तु ब्रह्महत्यासमः ; यथा 'अस्माकं भ्रातॄणां विभागे त्वया वैषम्यं कृतम्' इति ; महापातकाद्यभिशंसनं वा ॥ ३ ॥ परिहासेन वेदग्रन्थार्थयोः कुत्सनम् । अन्यस्तु सुरापानसमः ; यथा नास्तिक्येन वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च कुत्सनम् ॥ ४ ॥ अधीतस्य वेदस्य च कुटुम्बभरणादिव्यासङ्गेन सच्छास्त्राभ्यासप्रसङ्गेन वा त्यागो विस्मरणम् । यस्तु असच्छास्त्राभिनिवेशेन दुर्व्यसनेन वा त्यागः, स ब्रह्महत्यासमः ॥ ५ ॥ त्यागोऽत्रानुषज्यते । अग्नेः श्रौतस्य स्मार्तस्य वा त्यागोऽपरिचरणा । पितृमात्रोस्त्यागः जीवतोरपतितयोः योगक्षेमाद्यकरणम् ; मृतयोः श्राद्धाद्यकरणम् । चकारात् पितृव्यमातुलादिबान्धवानामपि त्यागः ; "बान्धवत्याग एव च" इति योगिस्मरणात् ॥ ६ ॥

अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ॥ ७ ॥ [4]परस्वापहरणम् ॥ ८ ॥ परदाराभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्ययाजनम् ॥ १० ॥ [5]विकर्मजीवनम् ॥ ११ ॥ असत्प्रतिग्रहश्च[6] ॥ १२ ॥ क्षत्रविट्शूद्रगोवधः ॥ १३ ॥ अविक्रेयविक्रयः ॥ १४ ॥

[1] Sūtra 2 and Commentary thereon omitted in ख, ग ; राजगामि पैशुनम्—ठ.
[2] सप्तत्रिंशाध्यायेनाह—ग.
[3] परस्पर—ग.
[4] This Sūtra omitted in ठ.
[5] विकर्मणा—ठ.
[6] च omitted in ठ.

अभोज्याः गणगणिकादयः, तेषामन्नम् ; अभक्ष्यं चानर्चितादि ; तयोः भक्षणम् । कामतो लशुनादिभक्षणस्य सुरापानसमत्वम् ॥ ७ ॥ सुवर्णतत्समव्यतिरिक्तस्य परस्वस्य धान्यकुप्यादेः अपहरणम् । तच्च दशधेत्याह **हारीतः**—“ अदत्तादानात् , अनतिसृष्टहरणात् , अनिर्देशोपभोगात् , भृत्येभ्यो भृत्यदानात् , [1]याचितानिर्यातनात् , न्यासापनयनात् , छद्मव्यपनयात् , अनुपायग्रहणात् , प्रतिश्रुत्यादानात् , देवताभिसंबन्धाच्चेति दशविधं स्तेयम् ” इति ॥ ८ ॥ मातृतत्समव्यतिरिक्तानां परदाराणामभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्याः जातिकर्मदुष्टाः शूद्रव्रात्यादयः ; तेषां याजनम् ; पतितयाजनस्य महापातकत्वात् ॥ १० ॥ विपरिवृत्तं कर्म विकर्म ; यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्ती । तदुपजीवनम् ॥ ११ ॥ असतः पतितादेः सकाशात् , असतो द्रव्यस्य मेषीकृष्णाजिनादेः, असति देशे कुरुक्षेत्रादौ, असति काले सूर्यग्रहादौ वा प्रतिग्रहः । चकारादसदध्यापनम् ; “ शूद्राध्यापकयाजकौ ” इति **याम्यात्** ॥ १२ ॥ क्षत्रविट्शूद्राणां गोश्च वधः । समासात् स्त्रियाश्च ; “ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः ” इति **योगिस्मरणात्** । स्त्री जातिमात्रम् ॥ १३ ॥ अविक्रेयं लाक्षालवणादि ; तस्य विक्रयः ॥ १४ ॥

परिवित्तितानुजेन[2] ज्येष्ठस्य[3] ॥ १५ ॥

अकृतदाराग्निहोत्रस्य ज्येष्ठस्य कृतदाराग्निहोत्रेणानुजेन परिवित्तिता भवति ;

“ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ ”

इति **मानवात्** । ज्येष्ठस्य सोदरस्येति विवक्षितम् ;

“ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद् दारसंग्रहम् ।
आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ ”

इति **गार्ग्यस्मरणात्** । सोदर्यत्वं त्वत्र त्रिविधम्—पित्रैक्यात् , मात्रैक्यात् , उभयैक्याच्च । तत्र पित्रैक्येन सोदरत्वं **गर्भोपनिषत्सु** प्रसिद्धम् । **महाभारते** च—

“ पितुः स जठरे स्थित्वा शुक्रद्वारेण मातरम् ।
प्रविश्य शोणितासक्तः पञ्चधा तनुमाददे ॥ ”

इति । देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च—

“ यस्मिन्नेवोदरे तातस्यावसस्त्वं शुभानने ।
तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं भगिनी मम ॥ ”

[1] याचितानिपतितात्—ग. [2] अनुजे निर्विष्टे—ज, ठ. [3] परिवेदनम् added in ठ.

इत्यादिहेतुभिरविवाह्यत्वप्रतिपादिका। मात्रैक्यादिना सोदरत्वं स्पष्टमेव। तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्तावपवादमाह **शातातपः**—

" पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च।
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु भ्रातॄणां तु कनीयसाम्।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ "

इति। पितृव्येण देवरादिना देवदत्तमातर्युत्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्युच्यते। स मात्रैक्येन देवदत्तस्य सोदरः। तथा देवदत्तस्य सपत्नमातरि देवदत्तपित्रोत्पादितो देवदत्तस्य सोदरः। तथा देवदत्तपित्रा परस्य भ्रात्रादेः नार्यां भार्यायां नियोगेनोत्पादितः देवदत्तस्य सोदरः; " संविदा तूभयोः " इति **गौतम**स्मरणेन तस्य द्व्यामुष्यायणत्वात्। एतेषु त्रिष्वपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तावयमपवादः। अत एवापवादादपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे भीमसेनस्य हिडिम्बापरिणयो न दोषाय। **यमो**ऽपि—

" पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च।
दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ॥ "

इति। अत्राद्यौ [1]द्वौ व्याख्यातौ। परपुत्रः परस्यैव पुत्रः; परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितः, न स्वार्थमपि। सोऽपि पित्रैक्यात् देवदत्तस्य सोदरः। **गौतमो**ऽपि—

" भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ "

इति। दत्तः पित्रा अन्यस्मै पुत्रत्वेन। तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया परिवेदनप्राप्तौ, तदपेक्षया च तत्सोदरकनिष्ठस्य चेत्युभयापवादः। " तृतीयः पुत्रिका " इति **वसिष्ठो**क्ते पुत्रिकापुत्रे सति कनिष्ठे औरसे परिवेदनप्राप्तौ अग्रजपदेनापवादः।

तदेवमपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ " दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते " इत्यग्रजस्य व्यतिरेकमुखेन [2]सोदर्यत्वविवक्षार्थं वाक्यत्रयारम्भ इति निरस्तम्; " सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे " इत्यनेनैकवाक्यतयैव तत्सिद्धेः। न हि अग्रजस्य सोदर्यत्वसिद्ध्यर्थं वाक्यत्रयारम्भो युज्यते; ' न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति वदन्ति विद्वांसः ' इति न्यायात्। किंच [3]सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्यपुत्रादिपदानामविवक्षितार्थकतया मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्रादिपरिगणनमापद्येत; तेषामप्यग्रजत्वेन दोषापादकत्वसंभवात्। संभवति चापवादत्वेन विवक्षितार्थत्वे अविवक्षाया अन्याय्यत्वाच्च। यच्च

" देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

[1] द्वावपि—ग. [2] सोदर्यत्वाविवक्षार्थम्—ख, घ. [3] सोदर्यत्वमात्राविवक्षार्थत्वे—ख, घ.

जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखोडकान् ।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥ "

इति **कात्यायनेन** ज्येष्ठपुत्र एव विषयविशेषेऽपवादोऽभिहितः, सोऽपि सोदर्यविषय एव ; अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ; प्राप्त्यभावेनापवादत्वासंभवाच्चेत्यलं बहुना ।

ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम् ; अप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वात् " अष्टवर्षं ब्राह्मणम् " इत्यत्राष्टवर्षत्वादिवत् । तेनापरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्यां कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति । तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाया भगिन्याः परिवेदनं न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्राप्तौ वचनारम्भः । तदाह **गार्ग्यः**—

" एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
दोषः स्यात् सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥ "

इति । मातृपदं पितुरप्युपलक्षणम् । तेन भिन्नपितृकास्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रादिवाक्योपात्ता विशेषा अत्राप्यनुसंधेयाः । सोदर्यास्वपि क्वचिदपवादमाह **वृद्धमनुः**—

" विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।
तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत् तदा ॥ "

इति । अनधिकारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दोऽनुज्ञापक्षं गमयति । ततश्च अनधिकारिण्यां ज्येष्ठायां तदनुज्ञां विनापि कनिष्ठामुद्वहेत् ; अधिकारिण्यां तदनुज्ञयापि वेति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुष्ठापस्मारवैरूप्यादिभिः ; " अरोगिणीं भ्रातृमतीम् " इति **स्मरणात्** ;

" नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
दारैस्तु परिवेद्यः स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ॥
नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य न च कन्या विरूपिता ॥ "

इति **कात्यायन**स्मरणाच्च । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्राहिताग्नेरग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदव्रतैः परिवेदनदोषो नास्ति । जातारण्यभावे तु उपनीतस्याध्ययनाधिकारात् उपनयने परिवेदनदोषोऽस्त्येवेति गमयितुं वेदग्रहणम् ।

" न जन्ममासे दिवसे च ऋक्षे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च ।
न चान्यगोत्रान्न वटुं च कुर्यान्न बह्वृचाः पञ्चमषष्ठयोश्च ॥ "

इति ज्योतिर्निषेधात्। एतेन वेदपदमुपनयनपरमिति निरस्तम्। किंतु दारेण परिवेद्यः। यतो ब्राह्मणाः पृथग्धर्माणः; केषांचित् जातमात्राणां, केषांचित् कृतदाराणामाधानविधानात्। अग्नयः श्येनचित्यादयः। यद्वा ज्योतिष्टोमविकारावग्निष्टोमातिरात्रौ; तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदनापादकत्वात्। यथाह **त्रिकाण्डमण्डनः**—

"दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम्।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम्।
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वेति॥"

इति। प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शेष्ट्यादीनां यथालिङ्गं विशेषणम्। तेन प्रथमप्रयोग एवैषां परिवेदनापादकत्वम्; न द्वितीयादिप्रयोगेष्विति। तपांसि; चान्द्रायणादीनि। श्राद्धम्; दर्शादौ पार्वणादीनि। एते कनिष्ठं भ्रातरं न परिविन्दन्ति। विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठां भगिनीं च न परिविन्दतीति वाक्यद्वयस्यार्थः॥ १५॥

परिवेदनम्॥ १६॥ तस्य च कन्यादानम्॥ १७॥ याजनं च॥ १८॥

अकृतदाराग्निहोत्रे ज्येष्ठे कनिष्ठस्य तदुभयसंयोगः॥ १६॥ तस्य परिवेत्तुः। चकारात् परिवित्तेश्चाकृतप्रायश्चित्तस्य। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी उत्तरसंबन्धाय। कन्यादानं दातुरुपपातकम्॥ १७॥ तस्य परिवेत्तुः परिवित्तेश्च याजनं विवाहकरणं कारयितुः;

"परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः॥"

इति **स्मरणात्**। तदेतत्[1] स्पष्टमाह **हारीतः**—"ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निविशमानः परिवेत्ता भवति। परिवित्तिर्ज्येष्ठः। परिवेदनीया कन्या। परिदायी दाता। परियष्टा याजकः। ते सर्वे पतिताः" इति॥१८॥

व्रात्यता॥ १९॥ भृतकाध्यापनम्॥ २०॥ भृतकाच्चाध्ययनादानम्॥ २१॥

व्रात्यता यथाकालमनुपनयनम्। यत्तु "असोमयाजित्वं च" इति, तन्न; "यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्यः" इति पुत्रपौत्रयोरेव व्रात्यताश्रवणात्। तस्मात् असोमपीथिपितृकत्वमिति वाच्यम्॥१९॥ भृत एव भृतकः अध्येतुर्वेतनग्राही। तेनाध्यापनं तस्योपपातकम्। यद्यप्युपाध्यायलक्षणेऽस्याभ्यनुज्ञा गम्यते, तथाप्यापद्विषयासौ मन्तव्या; "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा" इति **योगिस्मरणात्**।

[1] तदेव—ग.

न चापणपूर्वमेवायं धनागमोऽभ्यनुज्ञायते; "अध्याप्या धर्मतः साधु शक्ताप्तज्ञानवित्तदाः" इत्यपणपूर्वस्य तस्य प्रागेवाभ्यनुज्ञानात्। तस्मादापदि तस्याप्यभ्यनुज्ञेति मन्तव्यम्। अनापदि भृतकाध्यापनमुपपातकमिति न विरोधः। यद्यप्यन्तेवासी शिल्पार्थी उच्यते, तथाप्युक्तन्यायाविशेषात् वेदविद्यार्थिष्वप्यविरोधः ॥ २० ॥ भृतकात् वेतनग्राहिणः यदध्ययनं शिष्यस्य तत्। चकारात् अध्येतुरनुयोगदानम्। तच्चोत्कर्षार्थमधीयानस्य 'अबद्धं पठसि' इत्यादिपर्यनुयोगः; "दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान् मनुरब्रवीत्" इति स्मरणात्;

"भृतकाध्ययनं कृत्वा भृतकाध्यापनं तथा।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पिबेद्यवान्॥"

इति हारीतस्मरणात् ॥ २१ ॥

[1]सर्वाकरेष्वधीकारः ॥ २२ ॥ महायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

सर्वे च आकराः सुवर्णरजताद्युत्पत्तिस्थानानि; तेषु राजादेशेनाधिकारः। सर्वशब्दात् कृत्रिमाणां वस्त्राद्युत्पत्तिस्थानानामपि ग्रहणम्; संकोचे मानाभावात्; "सर्वाकरेष्वधीकारः" इत्यविशेषेण[2] मानवाच्च ॥ २२ ॥ एकप्रयोगेणानेकहिंसाकरं नाल्यादि महायन्त्रम्। तस्य प्रवर्तनं निर्माणम्। तस्यैवाग्निसंयोगकरणेन गोलकमोचनम्; "हिंस्रयन्त्रविधानं च" इति योगिस्मरणात्। युक्तं चैतदेव। हिंसासंबन्धेन [3]पातकौचित्यात् "धनुःशराणां कर्ता च" इतिवत्। न तु तिलेक्षुयन्त्रप्रवर्तनम्; हिंसासंबन्धाभावेन पातकत्वानौचित्यात्। न च तिलादिपीडनमेव हिंसेति युक्तम्; चर्वणस्यापि तत्त्वापत्तेरित्यलम् ॥ २३ ॥

द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा ॥ २४ ॥ स्त्र्याजीवनम् ॥ २५ ॥ अभिचारबलकर्मसु च प्रवृत्तिः ॥ २६ ॥

द्रुमाः पनसाम्रादयः। गुल्माः अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यदयः। वल्ल्यः वेष्टनयायिन्यो गुडूच्यादयः। लताः दीर्घयायिन्यो द्राक्षादयः। [4]ओषध्यः फलपाकान्ताः शाल्यादयः। समासात् गुच्छक्षुपप्रतानादीनां ग्रहणम्। गुच्छाः कुरण्टकादयः। क्षुपाः करवीरादयः। प्रतानाः सारिवादयः। तेषामार्द्राणां हिंसा छेदः इन्धनाद्युद्देशेन; "इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्" इति मनुस्मरणात्। हलाद्यर्थव्यतिरेकेण; "फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात्; कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात्; गार्हस्थ्याङ्गे च" इति वसिष्ठस्मरणात्। कर्षणकरणं हलः। गार्हस्थ्यस्याङ्गम् अग्निपालनम्; तदुपयोग्यरणिपात्रादिकरणं च। तदर्थं छेदने न दोषः ॥ २४ ॥ स्त्रिया आभिमुख्येनान्यं प्रति संमुखीकरणेन; तेन संयोज्येति यावत्; तदुत्पन्नेन

[1] Sūtra-s 22 and 23 omitted in ज.
[2] अविशेषेण omitted in ख, ग.
[3] पातकत्वौचित्यात्—च.
[4] This passage corrupt in च.

धनेन जीवनम् ॥ २५ ॥ परमारणाय जपहोमादिरभिचारः । अनिषिद्धस्यापि परानभिमतस्य बलावष्टम्भेन करणं बलकर्म । "मूलकर्म च" इति मनुः । मूलैरोषधीनां वशीकरणादिकरणं मूलकर्मेत्यस्यार्थः । तेषु प्रवृत्तिः उद्योगः । प्रवृत्तिग्रहणमनिष्पन्नेऽपि प्रयोजने प्रवृत्तिमात्रेण पापसंबन्धप्रदर्शनाय ; "सृष्टश्चेत् ब्राह्मणवधेऽहत्वापि" इति **गौतमीयलिङ्गात्** । चकारात् अहीनयाजनादि ;

"व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥"

इति **मानवात्** ॥ २६ ॥

आत्मार्थे क्रियारम्भः ॥ २७ ॥ अनाहिताग्निता ॥ २८ ॥ देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया ॥ २९ ॥

अत्र क्रियासामान्येऽपि पचनक्रिया गृह्यते ; "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति **स्मरणात्** । तस्या आत्ममात्रोद्देशेनारम्भः ॥ २७, २८ ॥ देवर्षिपितॄणामृणानि, "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इत्यादिश्रुत्युक्तानि ; तेषामनपक्रिया अपरिहारः ; यज्ञाकरणस्वाध्यायानध्ययनप्रजानुत्पादनादीनीति यावत् । यत्तु "गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम्" इति "ऋणानां चानपक्रिया" इत्यस्य व्याख्यानं, तन्न सुन्दरम् ; तस्य पूर्वोदाहृत**हारीत**वाक्याभिहितस्तेयावान्तरभेदत्वेन पौनरुक्त्यात्, मूलवाक्यविरोधाच्चेत्यलम् । बहुवचनात् मनुष्यऋणस्यानपाकरणम् । यथाह **नारदः**—

"इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥"

इति । "उत्तमर्णानि देवर्षिपितृऋणानि; अधमर्णानि मनुष्यर्णानि सुवर्णधान्यादीनि" इति **कल्पतरुः** ॥ २९ ॥

असच्छास्त्राभिगमनम् ॥ ३० ॥ नास्तिकता ॥ ३१ ॥ कुशीलवता ॥ ३२॥ मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ ३३ ॥ इत्युपपातकानि ॥ ३४ ॥

असतां वेदबाह्यादीनां शास्त्रेषु अभिगमनम् आयासः ; "असच्छास्त्राधिगमनम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३० ॥ नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः ॥ ३१ ॥ कुशीलवो नटः ; तद्वृत्तिता ॥ ३२ ॥ मद्यपा चासौ स्त्री च ; तस्याः निषेवणम् अभिगमनम् । मद्यशब्दोऽत्र सुरासाधारणः । तेन यासां मद्यमात्रं निषिद्धं, यासां च सुरामात्रं तदुभयग्रहणाय मद्यपशब्दप्रयोगः । नात्र मद्यपस्य स्त्रीत्यर्थः ; अतिप्रसङ्गात् ; षष्ठ्यर्थलक्षणापाताच्च । नापि मद्यपस्त्री शूद्रेति साधु ; हीनयोनिनिषेवणेन पौनरुक्त्यात् । स्त्रीग्रहणं

स्वपरस्त्रीसाधारण्याय। तच्च कृतप्रायश्चित्ताया एव; अकृतप्रायश्चित्ताभिगमनस्य महापातकत्वात्। अत एव "सुराप्यधिवेत्तव्या" इति सुराप्या अधिवेदनं कृतप्रायश्चित्ताया अप्यगम्यत्व एव घटते; अन्यथा अधिवेदनस्यादृष्टार्थतापत्तेः;

"पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥"

इति **मानव**वचनारम्भसामर्थ्यात् कृतप्रायश्चित्ताया अप्यव्यवहार्यत्वसिद्धेश्चेत्यलम्॥ ३३॥ इतिशब्दः प्रकारवचनः। तेन एवंप्रकाराणामन्येषामपि ग्रहणम्। यथा **योगीश्वरः**—"वार्धुष्यं लवणक्रिया" "निन्दिताघोंपजीवनम्" "व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः" "तडागारामविक्रयः" "कन्यासंदूषणं चैव" "कौटिल्यम्" "हिंसौषधजीवनम्" "व्यसनान्यात्मविक्रयः"

"शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता॥"
"भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्।"

इति। वार्धुष्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनम्। लवणस्य क्रिया उत्पादनम्। निन्दितस्य अराजकृतस्य अर्घस्य मूल्यस्योपजीवनम्। व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः; अन्यस्यापि व्रतस्य नियमस्य लोपः। सुताश्च सुताश्च सुताः, कन्यापुत्राः; तेषां विक्रयः। तडागः जलाशयः; आराम उद्यानम्; तयोः स्वकृतयोः पितृकृतयोर्वा अनुत्सृष्टयोर्विक्रयः; उत्सृष्टयोः स्वत्वाभावात्। कन्यायाः संदूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणम्; अकन्येत्युक्तिः, अपस्माराद्यारोपणं वा। न संभोगः; तस्य गुरुतल्पसमत्वात्। कौटिल्यमगुरोः; गुरुकौटिल्यस्य सुरापानसमत्वात्। हिंसया प्राणिवधेन जीवनम्। औषधेन रसक्काथादिना जीवनम्; वैद्यवृत्तिरिति यावत्। व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश। आत्ममूल्यकरणेन परदास्यकरणम्। शूद्रस्य प्रेष्यं सेवकीभावः त्रैवर्णिकस्य। हीनैः चोरादिभिर्मैत्रीकरणम्। अनूढसवर्णदारस्य केवलासवर्णदारोद्वहनम्। अनाश्रमे विधुरत्वादौ वासो रतिः। नित्यं परान्नसेवनम्। भार्याया ऊढायाः शूद्राया अपि विक्रयः। चकारार्थमाह **प्रचेताः**—"अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपणवृत्तिर्गरदोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रोपाध्यायः वृषलीपतिः भण्डिको नक्षत्रोपजीवी च श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रयी[1] च" इति। **हारीतो**ऽपि—"कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता [2]नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नः मिथ्याभिशंसी [3]पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक्

[1] विक्रेता—ग. [2] अनग्निकः—ख. [3] पतितव्यवहारी—ख.

शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः" इति। एतान्युपपातकसंज्ञानि। उप समीपे पातकिनां नरकेषु पातयन्तीति उपपातकानि ॥ ३४ ॥

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः।
[1]पराकं च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन वा[2] ॥ ३५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

एवमुपपातकानि विभज्य तेषु प्रायश्चित्तमाह। एते पूर्वोक्ताः उपपातकिनो नराः चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं कुर्युः। चशब्दो विकल्पार्थः। तथा तेष्वेवोपपातकेषु पराकं वक्ष्यमाणमेव वा कुर्युः। अथवा गोसवेन यज्ञेन वा यजेयुः। तथाशब्दात् मासं पञ्चगव्याशनं मासं पयोव्रतं च गृह्यते ;

"उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन च।
पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः॥"

इति **योगिस्मरणात्**। अत्रायमभिसंबन्धः—येषूपपातकेषु वक्ष्यमाणं प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति, तेष्वेतेषां त्रयाणामन्यतमं देशकालाद्यपेक्षया योज्यम्। येषु पुनः प्रतिपदोक्तं स्वीयमन्यदीयं वा प्रायश्चित्तमस्ति, तेषु तदेवेति। तत्र पराकचान्द्रायणादीन्यकामकारे। कामकारे तु गोसवस्त्रैमासिकं वा। यथाह **मनुः** त्रैमासिकप्रक्रमे—"एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः" इति। एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ ३५ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]श्री**रामपण्डिता**त्मज[5]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्तत्रिंशोऽध्यायः

[1] पराकमथवा कुर्युः—ज, ठ. [2] च—घ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे उपपातकप्रकरणं सप्तत्रिंशम्—च; वैष्णवे—झ.
[4] From श्रीमन्महा up to वाराणसीवासि omitted in घ, च. [5] श्री omitted in ग.

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य रुजः करणम् ॥ १ ॥ अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः ॥ २ ॥ जैह्म्यम् ॥ ३ ॥ पशुषु मैथुनाचरणम् ॥ ४ ॥ [1]पुंसि च ॥ ५ ॥ इति जातिभ्रंशकराणि ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरविभागं तत्प्रायश्चित्तं चाष्टत्रिंशेनाह[2] । विप्रस्य अङ्गपीडाकरणम् ॥ १ ॥ अघ्रेयं विण्मूत्रादि ; मद्यम् उक्तलक्षणम् ; तयोः घ्रातिः गन्धोपलब्धिः ॥ २ ॥ जैह्म्यं वञ्चकत्वम् ॥ ३ ॥ पशुषु गवादिषु मैथुनस्य ग्राम्यधर्मस्य आचरणम् ॥ ४ ॥ पुरुषे मैथुनाचरणम् । चकारात् स्त्रियामपि अयोनौ गमनम् ; "अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ५ ॥ एवंप्रकाराणि जातिभ्रंशकरशब्दाभिधेयानीति । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रागुक्तम् ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ७ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतावष्टात्रिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छया कामतः पूर्वोक्तमन्यतमं जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं सप्ताहसाध्यं चरेत् । अनिच्छया अकामतः पुनः प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेदिति । यत्तु

"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् ।
निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्धं व्रतमाचरेत् ॥"

इति **बृहस्पतिनोक्तम्**, तत् अल्परुजः करणजातमात्ररासभप्रमापणाद्यल्पविषये द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डित**ात्मज[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मष्टात्रिंशोऽध्यायः

[1] पुंसि चेति जातिभ्रंशकराणि read as single Sūtra in ठ.
[2] अष्टत्रिंशाध्यायेनाह—ख, ग.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे जातिभ्रंशप्रकरणमष्टत्रिंशम्—ज ; वैष्णवे अष्टत्रिंशोऽध्यायः—झ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावष्टत्रिंशोऽध्यायः—घ, च ; ख omits from श्रीतम्मण up to प्रोत्साहित.
[5] श्री omitted in ग.

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा[1] संकरीकरणम् ॥ १ ॥

संकरीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं चैकोनचत्वारिंशेनाह[2] । ग्राम्याः अव्यादयः । आरण्याः महिषादयः । तेषां पशूनां हिंसा संकरीकरणम् । यथाह पैठीनसिः—"ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः" इति । तत्र गोमनुष्यवधस्योपपातकादिपाठात्[3] तदितरहिंसा संकरीकरणम् । अत एव मनुः—

"खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च[4] ॥"

इति गोमनुष्येतरानेव संजग्राह । चकारात् श्वादीनां ग्रहणम् । पशुग्रहणं पक्षिनिरासाय ; तद्धिंसाया मलिनीकरणत्वात् ॥ १ ॥

**संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ॥ २ ॥**

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छानिच्छे अनुवर्तेते । तत्रेच्छया संकरीकरणं कृत्वा मासमविच्छेदेन यावकं यवोदनमश्नीयात । अथवा अनिच्छया तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्यात् । स्वस्यासामर्थ्ये ब्राह्मणद्वारापि कारयितुं णिच्प्रयोगः । प्रायश्चित्तपदोपादानं तु न केवलमत्रैवेदम्, किं त्वन्यत्रापि प्रायश्चित्ते इति ज्ञापयितुम् ;

[1] हिंसेति—ज, ठ.
[2] शाध्यायेनाह—ठ.
[3] परिहारात्—घ.
[4] वा—ग.
[5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ज; वैष्णवे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—झ ; संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ठ.

" व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरेऽपि च ।
उपवासो व्रतं होमः स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।
विप्रैः संपादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम् ॥ "

इति पराशरस्मरणात् । डामरः महामारी ॥ २ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[2]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

चत्वारिंशोऽध्यायः

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं च चत्वारिंशाध्यायेनाह। निन्दितेभ्यो म्लेच्छादिभ्यो विनापि प्रतिग्रहं वृद्ध्यादिरूपेण धनादानम्। वाणिज्यम् अनिषिद्धस्यापि वस्तुनः क्रयविक्रयौ। कुसीदम् अनिषिद्धयापि वृद्ध्या जीवनम्। असत्यभाषणं साक्ष्यमन्तरेणापि। शूद्रस्य सेवनं प्रेष्यत्वं[1] विनाप्याज्ञाकरणं त्रैवर्णिकानाम्। इत्येवंप्रकारकमपात्रीकरणम्; असत्प्रतिग्रहनिषिद्धविक्रयनिषिद्धवृद्धिसाक्ष्यानृतशूद्रप्रेष्यत्वानामुपपातकत्वात् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति।
शीतकृच्छ्रेण वा [2]भूयो महासांतपनेन वा ॥ २ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ चत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह। इच्छया अपात्रीकरणं कृत्वा वक्ष्यमाणेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। अनिच्छया तत्करणे तु शीतकृच्छ्रेण। भूयः अभ्यासेन तत्करणे महासांतपनेन शुध्यति। तत्र अकामतोऽभ्यासे पञ्चदशाहिकं ज्ञेयम्। तत्रैव कामतोऽत्यन्ताभ्यासे "अपात्रीकरणं कृत्वा मासं शोधनमैन्दवम्" इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चत्वारिंशोऽध्यायः

[1] प्रेष्यतां—ख, ग.
[2] भूयः शुद्धिः—ज, झ, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अपात्रीकरणप्रकरणं चत्वारिंशम्—ज; वैष्णवे चत्वारिंशोऽध्यायः—झ.
[4] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् ॥ १ ॥ क्रिमिकीटानां[1] च ॥२॥ मद्यानुगतभोजनम् ॥३॥ इति मलावहानि ॥४॥

मलावहविभागं तत्प्रायश्चित्तं चैकचत्वारिंशाध्यायेनाह। पक्षिणो जलचराः स्थलचराश्च। जलचराः; ये जलं प्रविश्य मत्स्यादीन्[2] गृह्णन्ति, ते उद्रादयो [3]जीवविशेषाः। जलजाः मत्स्यादयः। तेषां घातनम् ॥ १ ॥ क्रिमयः गोमयादिसंभूताः। कीटाः पिपीलिकादयः। तेषां घातनम् ॥ २ ॥ मद्येन पूर्वोक्तेन द्वादशविधेन अनुगतं सदृशं मदजनकतया जातीफलादि, तस्य भक्षणम्। यद्वा मद्यस्य सुराया अनु पश्चात् गतम् उत्पन्नं भङ्गादि, तद्भक्षणम्। यथोक्तं **केदारखण्डे**—

"लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं मद्यमेव च।
सुरया सह जातानि तेषां भङ्गा च पञ्चमी ॥"

इति ॥ ३ ॥ इतिशब्दः प्रकारं वक्ति। तेन फलादिस्तेयस्यापि ग्रहणम्। यथाह **मनुः**—

"क्रिमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥"

इति। कुसुमादिस्तेयमात्मार्थम्; देवतार्थं सर्वतो ग्राह्यत्वात्; "द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्" इति **योगिस्मरणात्**। अधैर्यम्; लोलुपता ॥ ४ ॥

**मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ५ ॥**

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतावेकचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] कीटादीनां च—ठ. [2] मत्स्यादीनेव—ख, ग. [3] जातिविशेषाः—घ, च.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे मलिनीकरणप्रकरणमेकचत्वारिंशम्—ज, ठ; वैष्णवे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—ग.

तत्र प्रायश्चित्तमाह । कामकृतेषु मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रेण द्वादशाहिकेन शुद्धिः । अकामतः पुनः तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रेण तादृशेनैव विशुद्धिः । यद्यप्युभयोः कामाकामविषयतोपपद्यते, तथापि तप्तकृच्छ्रे त्र्यहोपवासेन कष्टाधिक्यात् अकामविषयत्वे [1]अयुक्तमिति ध्येयम् । अथवा [2]अकामकृते प्रायश्चित्तान्तरमेव विशोधनं ज्ञेयम् । यथाह **मनुः**—"मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहम्" इति । अनयोश्च सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[4]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] त्वसंयुक्तमिति—ख.
[2] अकामकेन—ग
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ एकचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

[1]यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ॥ १ ॥

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतो यथा ॥ २ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

प्रकीर्णके प्रायश्चित्ताभिधित्सया द्विचत्वारिंशेन तल्लक्षयति । अतिपातकत्वादिना अष्टविधेनोपाधिना यदसंगृहीतं, तत् प्रकीर्णकमिति ज्ञेयम् । तच्च खरयानोष्ट्रयानादि ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । प्रकीर्णकम् उक्तलक्षणं यत् पातकं, तस्मिन् अर्थतारतम्येन गौरवलाघवे ज्ञात्वा बुधो गुरुणि गुरूणि, लघुनि लघूनीति प्रायश्चित्तव्यवस्थामनुगतः सन् यथाविधि ब्राह्मणानुमतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तच्च यत्र प्रतिपदोक्तमस्ति, तत्र तदेव कार्यम् । यथा—

"प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥"

इति । यत्र निषेधमात्रं श्रूयते न प्रायश्चित्तम्, तत्र सामान्यप्रायश्चित्तं देशकालादिव्यवस्थया कल्प्यम् । यथा—

"नोदन्वतोऽम्भसि स्नायान्न च श्मश्र्वादि कर्तयेत् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुवम् ॥"

इत्यादौ । तत्र प्रायश्चित्तमाह **योगीश्वरः**—

"प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥"

[1] The whole of chapter 42 omitted in ज.

[2] वैष्णवे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रकीर्णप्रकरणं द्वाचत्वारिंशम्— ठ.

इति । **उशना—**

"यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥"

इति । कामाकामाभ्यामनयोर्व्यवस्था ज्ञेयेति ॥ २ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[2]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] विष्णुस्मृतिविवृतौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

अथ नरकाः ॥ १ ॥ तामिस्रम् ॥ २ ॥ अन्धतामिस्रम् ॥ ३ ॥ रौरवम् ॥ ४ ॥ महारौरवम् ॥ ५ ॥ कालसूत्रम्[1] ॥ ६ ॥ महानरकम् ॥ ७ ॥ संजीवनम् ॥ ८ ॥ अवीचि ॥ ९ ॥ तपनम्[2] ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तविधिषु क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थमकृतप्रायश्चित्तानां नरकान् त्रिचत्वारिंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । नरकाः [3]दुःखैकभोगस्थानान्युच्यन्ते ॥ १ ॥ तमिस्रम्; अन्धकारः । तत्प्रचुरं तामिस्रम् ॥ २ ॥ निबिडितरान्धकारप्रचुरम् ॥ ३ ॥ रुरुरिति सर्पावान्तरजातिः । तत्प्रचुरं स्थानम् ॥ ४ ॥ महत्त्वयोगि तदेव ॥ ५ ॥ अयुतयोजनं ताम्रमयं तप्तं खलमण्डलम् ॥ ६ ॥ महादुःखानुभवस्थानम् ॥ ७ ॥ यातनाभिः मृतानां पुनः संजीव्य यातनानुभावनम् ॥ ८ ॥ वीचिराहित्येन उपर्यगमनात् अन्तरेवावस्थानम् ॥ ९ ॥ अग्निसंनिकर्षेण तापानुभवः[4] ॥ १० ॥

संप्रतापनम् ॥ ११ ॥ [5]संघातकम् ॥ १२ ॥ [6]काकोलम् ॥ १३ ॥ [7]कुड्मलम् ॥ १४ ॥ पूतिमृत्तिकम् ॥ १५ ॥ लोहशङ्कुः ॥ १६ ॥ ऋबीसम् ॥ १७ ॥ विषमपन्थाः[8] ॥ १८ ॥ [9]कण्टकशाल्मलिः ॥ १९ ॥ [10]दीपनदी ॥ २० ॥ असिपत्रवनम् ॥ २१ ॥ [11]लोहचारकमिति ॥ २२ ॥ एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः [12]पर्यायेण [13]कल्पं पच्यन्ते ॥ २३ ॥

अग्निना भर्जनम् ॥ ११ ॥ अत्यन्तसंवृतदेशे बहूनामवस्थापनम् ॥ १२ ॥ द्रोणकाकैर्भक्ष्यत्वम् ॥ १३ ॥ गोण्यादिषु प्रक्षिप्य तन्मुखबन्धनम् ॥ १४ ॥ दुर्गन्धिमृत्तिकास्थलम् ॥ १५ ॥ सूचीभेदनम् ॥ १६ ॥ पुटपाकः

[1] कालस्रजम्—ग.
[2] तापनम्—ठ.
[3] दुःखभोग—ख.
[4] यातनानुभवः—ग.
[5] Sūtra 12 omitted in ज, ठ.
[6] काकोलः—घ, च.
[7] कुद्दालम्—ठ.
[8] पन्थानम्—घ, च.
[9] कूटशाल्मली—ज, ठ.
[10] यूपनदी—ज, झ; पूयनदी—ठ.
[11] लोहकण्टकमिति—ज, ठ.
[12] एते—ठ.
[13] कल्पयन्ते—ग.

॥ १७ ॥ उच्चावचो मार्गः ॥ १८ ॥ कण्टकयुक्तशाल्मलिवृक्षप्रचुरो देशः ॥ १९ ॥ उष्णतोया नदी वैतरण्याख्या ;

" नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥"

इति ॥ २० ॥ खड्गपत्रवनम् ॥ २१ ॥ निगडबन्धः ; लोहभक्ष्यो वा । इतिकरणात् सविषमहापथकुम्भीपाकतप्तवालुकादीनां ग्रहणम् ॥ २२ ॥ प्रमादालस्यौद्धत्यादिना अकृतयथोक्तप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः मात्रादिगन्तारः पूर्वोक्तेषु तामिस्रादिनरकेषु कल्पं पूर्वोक्तलक्षणं कालं पर्यायेण क्रमेण पच्यन्ते यातनामनुभवन्ति ॥ २३ ॥

महापातकिनो मन्वन्तरम् ॥ २४ ॥ अनुपातकिनश्च ॥ २५ ॥ उपपातकिनश्चतुर्युगम् ॥ २६ ॥

महापातकिनः ब्रह्महादयः मन्वन्तरम् उक्तेषु नरकेषु पर्यायेण पच्यन्ते । उत्तरेष्वपि सप्तसु वाक्येष्वेष एव [1]वाक्यशेषोऽनुषज्यते ॥ २४ ॥ अनुपातकिनः महापातकतुल्यपातकिनः मन्वन्तरमेव ॥ २५ ॥ उपपातकिनः गोहन्त्रादयः चतुर्युगपर्यन्तं कालम् ॥ २६ ॥

कृतसंकरीकरणाश्च संवत्सरसहस्रम्[2] ॥ २७ ॥ कृतजातिभ्रंशकरणाश्च ॥ २८ ॥ कृतापात्रीकरणाश्च ॥ २९ ॥ [3]कृतमलिनीकरणाश्च ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपातकिनश्च बहून् वर्षपूगान्[4] ॥ ३१ ॥

संकरीकरणकारिणः युगादिसाहचर्यात् दिव्यं वर्षसहस्रम् ॥ २७ ॥ जातिभ्रंशकरकर्मकारिणोऽपि[5] उक्तमेव कालम् ॥ २८ ॥ अपात्रीकरणकारिणोऽपि [6]अमुमेव कालम् ॥ २९ ॥ मलिनीकरणकारिणोऽपि वर्षसहस्रम् ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपापकारिणः बहून् त्रीन् वर्षपूगान् वर्षशतानि प्रक्रमवशात् उक्तनरकेषु क्रमेण पच्यन्ते । यत्तु

" पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं स्मृतम् ।
उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया ॥"

इति **कात्यायन**वचनम्, तत्र पातकादिशब्दा न पारिभाषिकाः, अनुपातकवचनमूलविरोधात् ; किंतु यातनादिगुणयोगेन यौगिकाः । ततश्च संकरीकरणादिचतुर्षु पातकेषु सहस्रम् । महत्सु तदपेक्षया अधिकेषु उपपातकेषु द्विगुणम् । गुणाः त्रयः । गुणाश्च गुणाश्च गुणाः ; षट् । द्विर्गुणाः यस्मिन् सहस्रे तद् द्विगुणं

[1] वाक्यविशेषः—घ, च.
[2] च added in ख, घ.
[3] Sūtra 30 omitted in ज.
[4] युगान्—ख, ग, झ, ठ.
[5] कर्मिणोऽपि—ग.
[6] उक्तमेव—ख.

सहस्रम् ; द्वादशसाहस्री ; चातुर्युगमिति यावत् । यद्वा गुणाः संध्यादयः षट् । द्विर्गुणा यस्मिन्निति द्विगुणमिति । उप समीपे संकरीकरणादीनां चतुर्णां पापम् ; प्रकीर्णकमिति यावत् ; उपपातकानां महच्छब्देनाभिधानात् । तत्र तुरीयं द्वादशानां चतुर्थोऽशः त्रीणि शतानि सहस्रार्वाचीनतया अवगम्यन्त इत्यर्थकल्पनया विरोधः परिहार्यः ॥ ३१ ॥

कृतपातकिनः [1]पापाः प्राणत्यागादनन्तरम् ।
याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ ३२ ॥

एवं नरकस्वरूपं तद्भोगकालं चोक्त्वा इदानीं नरकगमनकालीनं दुःखमाह । कृतानि नवविधानि पातकानि यैस्ते ; अकृतप्रायश्चित्ताः । अत एव पापाः पापाक्रान्ताः । प्राणानां त्यागात् निर्गमादनन्तरं याम्यं यमपुरीसंबन्धिनं पन्थानं प्राप्य वक्ष्यमाणं दारुणं दुःखमनुभवन्ति ॥ ३२ ॥

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा [2]यतस्ततः ।
सकृच्छ्रेणानुकारेण[3] नीयमानाश्च ते यथा[4] ॥ ३३ ॥

तदेवाह । भयानकैः यमदूतैः समविषमेषु देशेषु कृष्यमाणाः [5]कष्टानुकारिणाकारविशेषेण नरकं नीयमानाः ते [6]यथा दुःखमनुभवन्ति, एवं नरकोपभोगानन्तरमपि ‘ तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ’ इत्यध्यायान्तेनान्वयः ॥ ३३ ॥

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा [7]भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ ३४ ॥
अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च [8]पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥ ३५ ॥
[9]क्षुधया व्यथमानाश्च[10] घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा[11] ।
पूयशोणितगन्धेन मूर्छमानाः पदे पदे ॥ ३६ ॥

1 सर्वे—झ.
2 स्ततस्ततः—झ.
3 अन्धकारेण—ज, झ.
4 पथा—ठ.
5 कृष्टानुकारिणा कर—घ.
6 तथा—ग.
7 भुजगैः—ठ.
8 पीड्यमानाश्च—ग, ज.
9 क्षुधा प्रताड्यमानाश्च—ज, ठ.
10 झ breaks off here and reads colophon.
11 व्याधिगणैस्तथा—ज, ठ.

किंच क्रव्यादैरिति काकादीनां विशेषणम्। अग्निः तुण्डे येषां ते भल्लूकादयः। शेषं प्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्रकचाः करपत्राणि ॥ ३५ ॥ किंच क्षुधेत्याबन्तः, निशा दिशेतिवत्। व्यथन्ते इति व्यथमानाः। मूर्छमाना इति छान्दसः पदव्यत्ययः ॥ ३६ ॥

परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किंकरैः।
काककङ्कबकादीनां[1] भीमानां सदृशाननैः ॥ ३७ ॥
क्वचित् तैलेन[2] क्वाथ्यन्ते ताड्यन्ते मुसलैः क्वचित्।
आयसीषु [3]च वट्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥ ३८ ॥
क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित्।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मांसं [4]पूयगन्धि सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

किंच परेषाम् अन्नपानं लिप्सन्त इत्यत्रापि पदव्यत्ययः। काकाद्याननत्वं किंकरविशेषणम् ॥ ३७ ॥ वट्यन्त इति। "वट वेष्टने" इति भ्वादेः कर्मणि रूपम्। वट्यन्ते पिष्यन्ते आयसीषु लोहस्थलीषु शिलासु चेति पेषणावृत्तिः व्यथाधिक्यार्था ॥ ३८ ॥ वान्तम् उद्गीर्णम्। पूयं रक्तपाकः। असृक् रक्तम्। पूयगन्धीति मांसविशेषणं सुदारुणत्वे हेतुः ॥ ३९ ॥

अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित्।
क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च [5]वह्नितुण्डैः सुदारुणैः ॥ ४० ॥
[6]क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिच्चामेध्यमध्यगाः।
परस्परमथाश्नन्ति क्वचित् प्रेताः सुदारुणाः ॥ ४१ ॥
क्वचिद्भूतेन[7] ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित्।
क्वचित् क्षिप्यन्ति बाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित् ॥ ४२ ॥

दारुणेषु निबिडेषु अन्धकारेषु। क्रिमिभिः विष्ठादिसंभूतैः प्राणिभिः। वह्नितुण्डैः शिवादिभिः ॥ ४० ॥ अमेध्यं विष्ठादि। परस्परं प्रेताः प्रेतान् अश्नन्ति। [8]सुदारुणाः बुभुक्षातिशयेन ॥ ४१ ॥ भूतेन ; पूर्ववृत्तेन। लम्बमानाः वृक्षादौ बन्धनेन क्षिप्यन्तीति पदव्यत्ययः ॥ ४२ ॥

[1] वटादीनां—ठ.
[2] क्वाथ्यन्ते तैलेन—ख.
[3] विपच्यन्ते—ठ.
[4] पूयगन्धिषु—ग.
[5] वह्नितुण्डैश्च—घ, च.
[6] Stanza 41 omitted in ज.
[7] धूमेन घात्यन्ते—ठ.
[8] सुदारुणाः omitted in ख.

[1]कण्टेषु दत्तपादाश्च [2]भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।
पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः ॥ ४३ ॥
भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः ।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥ ४४ ॥

कण्टाः कण्टकाः, तेषु । भुजङ्गाभोगाः सर्पशरीराणि । यन्त्रैः तिलेक्षुनिष्पीडनयन्त्रैः पीड्यमानाः । कण्टकाक्रान्तपादत्वेन गमनाशक्त्या जानुभिः कृष्यमाणाः ॥ ४३ ॥ भग्नं पृष्ठं पृष्ठभागः, शिरो मस्तकं, ग्रीवा शिरोधिः येषाम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सूचीस्थौल्यप्रमाणः कण्ठनालो येषाम् । कूटाख्यम् अगारं गृहविशेषः ; तत्प्रमाणैः । तत्प्रयोजनं यातनाक्षमैरिति ; यातनासु दुःखानुभवेषु अतिस्थूलान्येव शरीराणि क्षमन्ते, न सूक्ष्माणि ; स्वल्पदुःखेनैव तेषां [3]क्षिप्रं नाशात् ॥ ४४ ॥

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।
तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥ ४५ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

पातकिनः नरकं नीयमानाः यथा दुःखान्यनुभवन्ति, एवमेव नरकेषु पापफलमनुभूय पापशेषेण तिर्यग्योनिं प्राप्य, अनन्तरमपि विविधानि दुःखानि प्रपद्यन्ते ॥ ४५ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्द-पण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] कोष्ठेषु—ठ. [2] भुजगा—ठ. [3] क्षिप्रनाशात्—च.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे नरकप्रकरणं त्रिचत्वारिंशम्—ज.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च. [6] श्री omitted in ग.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति ॥ १ ॥ [1]अतिपातकिनां [2]पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः ॥ २ ॥ [3]महापातकिनां च क्रिमियोनयः ॥ ३ ॥ अनुपातकिनां[4] पक्षियोनयः ॥ ४ ॥ उपपातकिनां [5]जलजयोनयः ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां तिर्यग्योनिप्राप्तिं चतुश्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयति । अथेत्यधिकारान्तरम् । अतिपातक्यादीनां पापात्मनां तामिस्रादिनरकेष्वनुभूतयातनादुःखानां तिरश्चां योनयो भवन्ति ॥ १ ॥ मातृगन्त्रादीनां वृक्षगुल्मलतादिकाः स्थावराणां योनयः क्रमेण भवन्ति । बहुत्वं च शतपर्यवसायि ; "दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च" इति योगिस्मरणात् । तत्रापि पातकतारतम्येन योनिसंख्यातारतम्यमूह्यम् ;

> "परिगृह्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ।
> क्रिमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ॥"

इति **शिवधर्मात्** । एवमुत्तरत्रापि बहुत्वं व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ब्रह्महन्त्रादीनां क्रिमीणामुक्तरूपाणां योनयः ॥ ३ ॥ पितृव्यादिपत्नीगामिनां काकभासादियोनयः ॥ ४ ॥ गोघ्नादीनां मत्स्यादिजलजयोनयः ॥ ५ ॥

[6]कृतजातिभ्रंशकराणां[7] जलचरयोनयः ॥ ६ ॥ कृतसंकरीकरणकर्मणां मृगयोनयः ॥ ७ ॥ कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः ॥ ८ ॥ कृतमलिनीकरणकर्मणां [8]मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः ॥ ९ ॥

[1] Sūtra 2 omitted in ज.
[2] सर्वाः पर्यायेण—ठ.
[3] Sūtra 3 omitted in ज.
[4] च added in ठ.
[5] जलयोनयः—च.
[6] Sūtra 6 and commentary thereon omitted in ग.
[7] करकर्मणां—ठ.
[8] पुरुषेषु—ठ.

ब्राह्मणरुगादिकारिणां बकबलाकादिजलचरयोनयः ॥ ६ ॥ खरादिघातिनां हरिणादिमृगयोनयः ॥ ७ ॥ निन्दितधनग्राह्यादीनां गवादिपशुयोनयः ॥ ८ ॥ क्रिमिकीटादिघातिनां मनुष्येषु अस्पृश्याः चण्डालाद्याः, तद्योनयः ॥ ९ ॥

[1]प्रकीर्णकेषु प्रकीर्णा हिंस्राः क्रव्यादा भवन्ति ॥ १० ॥ अभोज्यान्नाभक्ष्याशी क्रिमिः ॥ ११ ॥

खरयानोष्ट्रयानगमनादिषु[2] नानाविधा हिंसाशीला आममांसादा व्याघ्रादयो भवन्ति ॥ १० ॥ अभोज्या गणगणिकादयः; तेषामन्नमभक्ष्यं चानर्चितादि, तदुभयं योऽश्नाति स क्रिमिः उक्तलक्षणो भवति । एकत्वनिर्देशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि सकृत्कृते पापे; " महापातकिनां क्रिमियोनयः " इति बहुत्वश्रवणात् ॥ ११ ॥

स्तेनः श्येनः ॥ १२ ॥ प्रकृष्टवर्त्मापहारी बिलेशयः ॥ १३ ॥ आखुर्धान्यहारी[3] ॥ १४ ॥ हंसः कांस्यापहारी ॥ १५ ॥ [4]जलहृज्जलाभिप्लवः ॥ १६ ॥ मधु दंशः ॥ १७ ॥ पयः काकः ॥ १८ ॥

सुवर्णातिरिक्तद्रव्यहारी श्येनो भवति ॥ १२ ॥ प्रकृष्टस्य महतो वर्त्मनोऽपहारी भूमिग्रहणेन संकोचको बिलेशयः सर्पादिः ॥ १३ ॥ यवव्रीह्यादिधान्यहारी मूषकः ॥ १४ ॥ [5]वङ्गताम्राभ्यामुत्पन्नो धातुः कांस्यम्; तदपहारी हंसः चक्राङ्गः ॥ १५ ॥ पानीयापहर्ता जलाभिप्लवः जलकुक्कुटः ॥ १६ ॥ माक्षिकापहारी दंशः वनमक्षिका ॥ १७ ॥ दुग्धापहारी काकः करटः ॥ १८ ॥

रसं श्वा ॥ १९ ॥ घृतं नकुलः ॥ २० ॥ मांसं गृध्रः ॥ २१ ॥ वसां मद्गुः ॥ २२ ॥ तैलं तैलपायिकः ॥ २३ ॥ लवणं [6]चीविवाक् ॥ २४ ॥ दधि बलाका ॥ २५ ॥

रसमिक्ष्वादेरपहृत्य श्वा कुक्कुरः ॥ १९ ॥ सर्पिर्हारी नकुलः बभ्रुः ॥ २० ॥ पललं हृत्वा गृध्रः दाक्षाय्यः ॥ २१ ॥ वसां मांसपाकजलं हृत्वा मद्गुः पक्षिविशेषः ॥ २२ ॥ तैलं हृत्वा तैलपायिकः परोष्णीनामको मक्षिकाविशेषः ॥ २३ ॥ लवणं सैन्धवादि हृत्वा [7]चीव्यनुकारिणी वाक् यस्य स [8]चीव्याख्यो मक्षिकाविशेषः ॥ २४ ॥ दधि हृत्वा बलाका बिसकण्ठिका ॥ २५ ॥

[1] प्रकीर्णेषु—घ, च.
[2] उष्ट्रगमनादिषु—घ, च.
[3] धान्यापहारी—ठ.
[4] जलं हृत्वा भवति प्लवः—ज, ठ.
[5] रङ्ग—ग, च.
[6] विचि—ग; चीरि—ठ.
[7] विच्य—ग.
[8] चीर्याख्यः—ग.

कौशेयं [1]हृत्वा भवति तित्तिरिः ॥ २६ ॥ क्षौमं दर्दुरः ॥ २७ ॥ कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः ॥ २८ ॥ गोधा गाम् ॥ २९ ॥ वाल्गुदो गुडम् ॥ ३० ॥ छुछुन्दरिर्गन्धान् ॥ ३१ ॥

कौशेयं त्रसरीपट्टादि हृत्वा तित्तिरिर्भवति । अत्र हृत्वाभवत्योरुपादानं पूर्वपरवाक्येष्वनुषङ्गार्थः ॥ २६ ॥ क्षौमम् अतसीतन्तुप्रभवं हृत्वा दर्दुरो भेकः ॥ २७ ॥ कार्पासतन्तुप्रभवं हृत्वा क्रौञ्चः कुङ् भवति ॥ २८ ॥ गोजातीयं हृत्वा गोधा कृकलासानुकारिणी ॥ २९ ॥ गुडं हृत्वा वाल्गुदः वल्गुल्यवान्तरजातिः पक्षिविशेषः । वागुद इति वा पाठः ॥ ३० ॥ गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुछुन्दरिर्गन्धमुखी मूषिकाविशेषः ॥ ३१ ॥

पत्रशाकं बर्ही ॥ ३२ ॥ कृतान्नं सेधा ॥ ३३ ॥ अकृतान्नं शल्यकः ॥ ३४ ॥ अग्निं बकः ॥ ३५ ॥ गृहकार्युपस्करम् ॥ ३६ ॥

पत्रात्मकं शाकं हृत्वा बर्ही मयूरः ॥ ३२ ॥ कृतान्नम् ओदनादि हृत्वा सेधा श्वावित् ॥ ३३ ॥ अकृतान्नं तण्डुलादि हृत्वा शल्यकः शलली ॥ ३४ ॥ अग्निं हृत्वा बकः प्रसिद्धः ॥ ३५ ॥ गृहोपस्करम् उलूखलमुसलादि [2]काष्ठपाषाणादि वा हृत्वा गृहकारी चरटाख्यः कीटविशेषः ॥ ३६ ॥

[3]रक्तवासांसि जीवजीवकः ॥ ३७ ॥ गजं कूर्मः ॥ ३८ ॥ अश्वं व्याघ्रः ॥ ३९ ॥ फलं पुष्पं वा मर्कटः ॥ ४० ॥ ऋक्षः स्त्रियम् ॥ ४१ ॥ यानमुष्ट्रः ॥ ४२ ॥ पशून् [4]गृध्रः ॥ ४३ ॥

मञ्जिष्ठादिरक्तं वासो हृत्वा जीवजीवकः चकोरः ॥ ३७ ॥ हस्तिनं हृत्वा कच्छपः ॥ ३८ ॥ हयं हृत्वा व्याघ्रः द्वीपी ॥ ३९ ॥ फलम् आम्रादि, पुष्पं मल्लिकादि हृत्वा मर्कटः वानरः ॥ ४० ॥ स्त्रियम् अविवाहितां कन्यामपहरन् ऋक्षो भल्लूकः । विवाहितापहरणे ब्रह्मराक्षसः ;

"परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥"

इति **योगि**स्मरणात् ॥ ४१ ॥ यानं शिबिकादि हृत्वा उष्ट्रः क्रमेलकः ॥ ४२ ॥ पशून् महिष्यादीन् हृत्वा गृध्रो दाक्षाय्यः ॥ ४३ ॥

[1] हृत्वा भवति omitted in ज, ठ.
[2] इष्टका—घ.
[3] रक्तानि—ठ.
[4] अजः—ठ.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ४४ ॥

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वात्[1] संक्षेपेणाह । यद्वा तद्वेति अनिरूपितजातिविशेषं यत्किंचित् द्रव्यम् अपहृत्य प्रच्छन्नं चोरयित्वा बलात् विच्छिद्य अवश्यं तिर्यक्त्वं पशुपक्षिक्रिमिकीटान्यतमत्वं प्राप्नोति । न केवलं द्रव्यापहारेणैव ; किंतु वैश्वदेवे अहुतम् असंस्कृतमपि द्रव्यं भुक्त्वा तिर्यक्त्वं प्राप्नोति । तस्मादेतन्न कार्यमित्युक्तनिषेधानामेतेऽर्थवादाः ॥ ४४ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां [2]भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ४५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

कर्तृफलयोः पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रीणामतथात्वशङ्कायामाह । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन प्रच्छन्नं प्रकाशं वा उक्तद्रव्याण्यपहृत्य तमेव दोषं प्राप्नुयुः । अतः तेषामेव जन्तूनां स्त्रीत्वं प्राप्नुवन्ति ; दोषफलयोरेकरूपत्वात् ॥ ४५ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

[1] अशक्तेः—ख.
[2] जायात्वम्—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे जातिप्रकरणं चतुश्चत्वारिंशम्—ज, ठ.
[4] इति श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1]नरकाभिभूतदुःखानां [2]तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्येषु[3] लक्षणानि भवन्ति ॥ १ ॥

त्रिविधं पापफलं नरकस्तिर्यक्त्वं रोगश्चेति । तत्रेमे प्रपञ्चिते । इदानीं पापविशेषेण रोगविशेषं पञ्चचत्वारिंशेनाह । नरकेषु तामिस्रादिषु अभितः सर्वेषु भूतानि उत्पन्नानि दुःखानि येषाम्, अनन्तरं कर्मशेषेण तिर्यक्त्वमनुभूय उत्तीर्णानां मनुष्यजन्मसु वक्ष्यमाणानि क्षयादीनि लक्षणानि तत्तत्पापसूचकानि भवन्ति । मानुष्येष्विति बहुवचनं तत्तत्संख्याभिप्रायेण । यथाह **शातातपः**—

" महापातकजं चिह्नं सप्त जन्मानि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥ "

इति । महापातकापेक्षया उपपातकादिषु द्विद्विजन्महानिदर्शनात् अतिपातके नव जन्मानीति सिध्यति । महापातकमनुपातकस्याप्युपलक्षणम्; तुल्यनरकप्रायश्चित्तत्वात् ॥ १ ॥

कुष्ठ्यतिपातकी ॥ २ ॥ ब्रह्महा यक्ष्मी ॥ ३ ॥ सुरापः [4]श्यावदन्तकः ॥ ४ ॥ [5]सुवर्णहारी कुनखी ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगो दुश्चर्मा ॥ ६ ॥

मातृगन्त्रादिः तत्तत्कुष्ठवान् भवति । तत्र मातृदुहितृस्नुषाभगिनीगामिनः क्रमात् गलत्कुष्ठिरक्तकृष्णपीत-कुष्ठिनो भवन्ति । तथाच **शातातपः**—

" मातृगामी भवेद्यस्तु तस्य लिङ्गं विनश्यति ।
स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ॥
स्ववधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥ "

1 अथ नरकानुभूत—ज.
2 From here up to तिर्यक्त्वमनुभूय in the commentary missing in ख.
3 मनुष्येषु—घ, च ; मानुष्ये—ठ.
4 श्यामदन्तः—ठ.
5 सुवर्णापहारी—ठ.

इति ॥ २ ॥ यक्ष्मा क्षयरोगः; तद्वान् ब्रह्महा भवति । पापतारतम्येन रोगेऽपि तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ सुरापः त्रिविधाया अपि पाता श्यावाः स्वभावकृष्णा दशनाः यस्य तादृग्भवेत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णापहारी कुनखी; कुत्सितानि क्षतानि नखानि यस्य सः ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगामी दुश्चर्मा त्वग्दोषी भवति । ब्रह्महादिसंसर्गिणः तत्तद्रोगिण एव भवन्तीति न पृथगभिहितम्[1] । यथाह **योगीश्वरः**—"यो येन संवसत्येषां स [2]तल्लिङ्गोऽभिजायते" इति ॥ ६ ॥

[3]पूतिनासः पिशुनः ॥ ७ ॥ पूतिवक्त्रः सूचकः ॥ ८ ॥ धान्यचोरोऽङ्गहीनः ॥ ९ ॥ मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्गः ॥ १० ॥

एवमतिपातकमहापातकेषूक्त्वा इदानीं पातकान्तरेऽप्याह । अविद्यमानपरदोषवक्ता पिशुनः । स पूतिनासः दुर्गन्धिनासिकः ॥ ७ ॥ विद्यमानमेव परदोषमन्याज्ञातं यः प्रकाशयति स सूचकः, दुर्गन्धिवदनः ॥ ८ ॥ धान्यस्य व्रीहियवादेः चोरः अङ्गहीनः अङ्गेन हस्तपादादिना हीनः ॥ ९ ॥ धान्येष्वेव उत्कृष्टमपहृत्य तत्परिमाणपूरणाय अपकृष्टं तन्मध्ये यः प्रक्षिपति स मिश्रचोरः, अतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः; "धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १० ॥

[4]अन्नापहारकस्त्वामयावी ॥ ११ ॥ वागपहारको मूकः ॥ १२ ॥ वस्त्रापहारकः श्वित्री ॥ १३ ॥ अश्वापहारकः पङ्गुः ॥ १४ ॥ देवब्राह्मणाक्रोशको मूकः[5] ॥ १५ ॥

अन्नस्य अदनीयमात्रस्य अपहर्ता आमयावी आमव्याधिमान् अजीर्णान्नः । तुशब्दः परान्नविघ्नकरणसंग्रहार्थः । तथाच **शातातपः**—"परान्नविघ्नकरणादजीर्णमपि जायते" इति ॥ ११ ॥ अननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी संदेशाप्रवक्ता वा मूकः वागिन्द्रियहीनः ॥ १२ ॥ वस्त्रापहर्ता श्वित्री कुष्ठबिन्दुमान् ॥ १३ ॥ अश्वापहर्ता पङ्गुः पादहीनः ॥ १४ ॥ विनापराधं देवद्विजयोः गालिप्रदाता मूकः ॥ १५ ॥

लोलजिह्वो गरदः ॥ १६ ॥ उन्मत्तोऽग्निदः ॥ १७ ॥ गुरोः प्रतिकूलोऽपस्मारी ॥ १८ ॥ गोघ्नस्त्वन्धः ॥ १९ ॥ दीपापहारकश्च[6] ॥ २० ॥ काणश्च दीपनिर्वापकः ॥ २१ ॥

परस्मै मरणानुपहितविषप्रयोगकर्ता वचनावसरे चलज्जिह्वो भवति ॥ १६ ॥ प्राणिव्यतिरिक्तसामग्रीसहितपरगृहदाहकः उन्मादवायुमान् ॥ १७ ॥ पितृप्रतिकूलकर्ता अपस्मारी ॥ १८ ॥ गोहन्ता अन्धः

[1] अभिधानम्—ख, ग. [2] तादृगुपपद्यते—च. [3] This Sūtra omitted in ज, ठ.
[4] अन्नापहार्यामयावी—ज, ठ. [5] मूर्खः—ठ. [6] दीपापहर्ता च—ज, ठ.

चक्षुर्हीनः । तुशब्दो मातृघ्नपरिग्रहार्थः, "मातृहान्धः प्रजायते" इति शातातपस्मरणात् ॥ १९ ॥ [1]देवद्विजगृहादिस्थदीपहर्ता चान्धः ॥ २० ॥ पूर्वोक्तदीपप्रशामकः काण एकनेत्रहीनः; चकारात् तिमिरवांश्च;

" देवद्विजगृहे तीर्थे पुण्यस्थाने च संस्थितम् ।
प्रदीपं शमयित्वा तु तिमिरव्याधिमान् भवेत् ॥ "

इति [2]शातातपस्मरणात् ॥ २१ ॥

त्रपुचामरसीसकविक्रयी[3] रजकः ॥ २२ ॥ एकशफविक्रयी मृगव्याधः ॥ २३ ॥ कुण्डाशी भगास्यः ॥ २४ ॥ [4]घाण्टिकः स्तेनः ॥ २५ ॥ वार्धुषिको भ्रामरी ॥ २६ ॥ मृष्टाश्येकाकी[5] वातगुल्मी ॥ २७ ॥ समयभेत्ता खल्वाटः ॥ २८ ॥ श्लीपद्यवकीर्णी ॥ २९ ॥ परवृत्तिघ्नो दरिद्रः ॥ ३० ॥ परपीडाकरो दीर्घरोगी ॥ ३१ ॥

त्रपु ताम्रसहभावेन पित्तलोत्पादको धातुः पिच्चटापरपर्यायः । चामरं वालव्यजनम् । सीसकं नागः । तेषां विक्रयी रजकः वस्त्ररागकारः प्रतिलोमजः ॥ २२ ॥ एकशफाः अश्वादयः । [6]तेषां विक्रेता मृगव्याधः मृगहननोपजीवी ॥ २३ ॥ कुण्डस्य कुण्डपरिमितं वा अन्नम् अश्नातीति कुण्डाशी । भगवत् आस्यं यस्येति; मैथुनाय मुखसमर्पकः ॥ २४ ॥ स्वर्णातिरिक्तद्रव्यस्तेनः घाण्टिकः वैतालिकः ॥ २५ ॥ वार्धुषिकः निषिद्ध-वृद्ध्युपजीवी भ्रामरी भ्रमणवातवान् ॥ २६ ॥ एकाकी मृष्टाशनः वातगुल्मवान् ॥ २७ ॥ संविद्व्यतिक्रमकारी खल्वाटः शिरश्चन्द्रिकावान् ॥ २८ ॥ अवकीर्णी क्षतव्रतः श्लीपदी उच्छूनजङ्घचरणः ॥ २९ ॥ ब्राह्मणवृत्तिघ्नो दरिद्रः निःस्वः ॥ ३० ॥ निष्कारणं परपीडाकरः असाध्यव्याधिमान् ॥ ३१ ॥

**एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखञ्जैकलोचनाः ॥ ३२ ॥
वामना बधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥**

इति [7]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] The commentary on Sūtra-s 20 and 21 omitted in ख.
[2] शातातपीयात्—घ, च.
[3] सीस for सीसक—ज, ठ.
[4] तालिकः—ज, ठ.
[5] एको—ज.
[6] तद्विक्रेता—ग.
[7] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पापचिह्नप्रकरणं पञ्चचत्वारिंशम्—ज, ठ.

निषिद्धकर्मणामानन्त्यात् प्रतिकर्म फलवचनाशक्तेः संक्षेपेण तदाह । एवमुक्तप्रकारेण तत्तत्कर्मविशेषेण तत्तल्लक्षणैः श्यावदन्तत्वादिभिः रोगैश्च कुष्ठादिभिः तथोभयलक्षणैः देहविकारैरन्धत्वादिभिरन्विता जायन्ते । अन्धः पूर्वोक्तः । कुब्जः पृष्ठगड्डुमान् । खञ्जः एकपादः । काणः एकलोचनः । वामनः ह्रस्वदेहः । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियहीनः । मूकः पूर्वोक्तः । दुर्बलः कृशः । तथापरेऽपि कुणिषण्डादयो जायन्ते ।

इदं च कर्मविपाकानुकीर्तनमैहिक इव प्राग्भवीयेऽपि क्षयरोगाद्यनुमिते ब्रह्महत्यादौ द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थम् । यथाह **शातातपः**—

"महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धमुपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलादिति ॥"

इति । सर्वं द्वादशाब्दम् । तदर्धम् उपपातके व्रतार्धम् । पापेषु संकरीकरणादिषु । एतेन—"क्षयित्वादिलक्षणकथनं न तद्युक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थम्" इति **प्राचां** प्रौढिवचनमपास्तम्; व्रतविधेः प्रत्यक्षत्वात् । नापि प्रयोजनाभावः;

"प्रतिजन्म भवेत् तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ।
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां नृणाम् ॥"

इति तेनैव रोगनिवृत्तेः प्रयोजनत्वेनाभिधानात् । एतेन "आरब्धफलपापनाशे न किंचित् प्रयोजनम्" इत्यप्यपास्तम्[1] । सर्वगृहदाहानुत्पत्त्यर्थं गृहैकलग्नाग्निनिर्वापणवत् अनेकजन्मानुवर्तिष्यमाणव्याधिनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात् ।

यच्च "तदारब्धफलनाशार्थोऽप्यपूर्वनाशो नान्वेषणीयः; निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशाभावात्" इति, तदप्यापाततः; दुरितैकनिदानत्ववत् व्याध्यादेर्दुरितनाशैकनाश्यत्वस्यापि शब्दैकसमधिगम्यत्वेन लौकिकतर्कनिरसनात्; अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वनाशस्य लोकेऽप्यनुसरणाच्च । तदप्याह **शातातपः**—

"कर्मजा हि नृणां रोगा यान्ति चैवं क्रमात् क्षयम् ।
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैश्चैषां शमो भवेत् ॥"

इति । यथैव दुरितात् व्याधिः, एवं तत्क्षये व्याधिक्षय इति क्रमः । दुरितक्षयश्च जपादिभिरिति ।

यदप्युक्तम्—"नैसर्गिकं कौनख्यादि न प्रत्यानेयम्" इति, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्; प्रायश्चित्तेन रोगनिवृत्तेः प्रत्यक्षोपलम्भात्; अनिवृत्तौ वैगुण्यकल्पनम् । [2]यदप्युक्तम्—"नरकतिर्यग्योन्याद्यनुभूतवतः कौनख्यादिकं चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशान्न प्रायश्चित्तेनार्थः" इति, तदपि न । सत्यं नाश्यते; परं तु न कृत्स्नम्; तथात्वे अनेकजन्मरोगानुवृत्तिविरोधात् । यथा मन्थनजनिताशुशुक्षणिना अरणेर्भङ्गो न कृत्स्नायाः ।

[1] अपि omitted in च.

[2] यदुक्तम्—घ.

यदप्युक्तम्—"नापि संव्यवहारार्थम्; शिष्टैस्तेषामपरिहारात्" इति, तदपि न; "सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः" इत्यत्रिणा रोगमात्रस्य संचारित्वोक्त्या "व्याधितैर्न च संविशेत्" इति **योगिना** रोगिपरीहाराभिधानाच्च। यद्यप्ययं दृष्टार्थपरिहारः, तथापि "रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः" "कुनखी श्यावदन्तकः" इत्यादिना श्राद्धे परिहारमदृष्टार्थमप्यवेहि। तस्मात् रोगाद्यनुमितेषु प्राग्भवीयेष्वपि ब्रह्महत्यादिषु पापक्षयार्थं श्राद्धादिषु संव्यवहारार्थं च प्रायश्चित्तमुक्तम्। अन्यथा कर्मविपाकशास्त्रानर्थक्यमिति।

यदप्युक्तम्—"यदपि कौनख्यादौ वासिष्ठं कृच्छ्रप्रायश्चित्तं, तदपि नैमित्तिकमेव न पापक्षयार्थम्" इति, तदपि न संभवति; प्रायश्चित्तस्य कौनख्यानुमितपापक्षयार्थत्वे नैमित्तिकत्वायोगात्। गृहदाहस्य तु पापजन्यत्वे प्रमाणाभावेन तन्निमित्तकक्षामवत्याः पापक्षयार्थत्वायोगात् युक्तं नैमित्तिकत्वमिति विषमो दृष्टान्तः। अथ गृहदाहादेरपि पापसामान्यं कल्प्येत, तर्हि तन्नाशार्थैव क्षामवत्याः स्यात्; न नैमित्तिकत्वमित्यलं वृद्धमर्मविभेदनेन।

एवं त्रिविधपापफलश्रवणेन कान्दिशीकं प्रत्याह। यस्मात् प्रायश्चित्तस्य विधानादकरणे नरकतिर्यग्योनिकुष्ठरोगादीनि दुःखानि भवन्ति, तस्मात् तन्निदानपातकनाशेन तदनुत्पादाय उत्पन्नस्य रोगादेर्ध्वंसाय वा "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः" इत्यालस्ये बाधकदर्शनात् आलस्यमुदस्य सम्यक् सभ्योपस्थानादिविधिपूर्वकं प्रायश्चित्तं पापनाशकं कर्माचरेत्; "प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्" इत्यङ्गिरःस्मरणात्॥ ३२, ३३॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] विष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति ॥ १ ॥ त्र्यहं नाश्नीयात् ॥ २ ॥ प्रत्यहं च[1] त्रिषवणं स्नानमाचरेत् ॥ ३ ॥ त्रिः प्रतिस्नानमप्सु [2]मज्जनम् ॥ ४ ॥ मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् ॥ ५ ॥ दिवा स्थितस्तिष्ठेत् ॥ ६ ॥ रात्रावासीनः ॥ ७ ॥ कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ॥ ८ ॥ इत्यघमर्षणम् ॥ ९ ॥

पूर्वाध्यायान्ते विहितं प्रायश्चित्तं षट्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्राणि वक्ष्यमाणव्रतानि वक्तव्यानि भवन्ति ॥ १ ॥ तत्राघमर्षणकृच्छ्रमाह । त्रीण्यहोरात्राणि न किंचिदश्नीयात् ॥ २ ॥ किंच त्रिरात्रं प्रत्यहं त्रिषवणं स्नानं च कुर्यात् ॥ ३ ॥ स्नाने गुणविशेषमाह । त्रिरात्रं प्रतिस्नानं त्रिवारमप्सु मज्जनं कार्यम् । अप्स्विति बहुवचनात् उद्धृतनिरासः । मज्जनविधानात् शिरस्यञ्जलिना प्रक्षेपनिरासः ॥ ४ ॥ किंच प्रतिस्नानं त्रिरात्रमप्सु निमग्नः[3] त्रिवारम् अघमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ५ ॥ किंच सूर्योदयमारभ्य यावत् सूर्यास्तं त्रिरात्रं कर्माविरुद्धे काले उत्थित एव तिष्ठेत्; नोपविशेत् ॥ ६ ॥ किंच त्रिरात्रं रात्रावासीत; न शयीत ॥ ७ ॥ किंच त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ८ ॥ उक्तव्रतसंज्ञामाह । इति उक्तप्रकारकं व्रतम् अघमर्षणसंज्ञं भवति । भेदव्यवहाराय संज्ञाकरणम् । इतिशब्देन प्रकारान्तरमप्युक्तम् । तदाह शङ्खः—

" त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥ "

इति ॥ ९ ॥

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमयाचितमश्नीयात्[4] । एष प्राजापत्यः ॥ १० ॥

प्राजापत्यमाह । सायम्; दिवा भोजनपरिहारेण नक्तकाले । प्रातः; रात्रिभोजनपरिहारेण मध्याह्ने; " त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी ततस्त्र्यहम् " इति आपस्तम्बस्मरणात् । दिवा रात्रौ वा एकवारमयाचितं स्वीयं

[1] च omitted in ठ.
[2] निमज्जयेत्—ज, ठ.
[3] एव added in ख.
[4] त्र्यहं नाश्नीयात् added in ज.

परकीयं वा याचनव्यतिरेकेणोपस्थितम्; "अथापरं त्र्यहं न कंचन याचेत" इति **गौतम**स्मरणात्। त्र्यहमश्नीयात्; 'त्र्यहं नाश्नीयात्' इत्यनुवर्तते। तेनान्ते त्रिरात्रमुपवसेत्। सोऽयं प्राजापत्यः;

"त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्रजापत्यं चरन् द्विजः॥"

इति **मनु**स्मरणात्। अनेन च प्रातरुपक्रमेण मूलोक्तः सायमुपक्रमो विकल्प्यते। अयमेव प्रकारान्तरेण शिशुकृच्छ्रो बालादौ **वसिष्ठे**नोक्तः—

"अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम्।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः।
बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच ह॥"

इति। पराकम्; उपवासः। "एकभक्तादीनां च चतुर्णां द्व्यहं द्व्यहमावृत्तौ वृद्धकृच्छ्रः" इति **शङ्खलिखितौ**। पादोनप्राजापत्याभिधानं त्ववान्तरविधानां पादोनतापर्यन्तताभिधानाय। तथाच पादकृच्छ्रोऽर्धकृच्छ्रः पादोनकृच्छ्रश्चेत्यस्यैवावान्तरविधाः सिध्यन्ति। यथाह **योगीश्वरः**—

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः॥"

इति। तथाच **आपस्तम्बः**—"सायं प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्" इति। अयाचितोपवासपादाभ्यामर्धकृच्छ्रः। एकभक्तायाचितोपवासपादैश्च पादोनकृच्छ्र इति। प्रकारान्तरेणार्धकृच्छ्रमाह **स** एव—

"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम्।
दिनद्वयं च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते॥"

इति। अनेन कृच्छ्रप्राजापत्ययोरभेदो द्वादशाहसाध्यः प्राजापत्यश्चाभिहितः। **पराशरस्तु** तमेव षोडशाहसाध्यमुक्त्वा पादकृच्छ्रादिप्रकारमेवमाह—

"एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः।
अयाचितं त्वेकमहरेकाहं मारुताशनः॥
दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः।
दिनद्वयमयाची स्याद् द्विदिनं मारुताशनः॥
त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः॥

चतुर्हं चैकभक्ताशी चतुर्हं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुर्हं मारुताशनः ॥ ”

इति । तत्र च ग्राससंख्यामाह स एव—

“ सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
एकविंशतिरायाच्यं परं निरशनं स्मृतम् ॥ ”

इति । अशक्तस्याह **आपस्तम्बः**—

“ सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा वास्यं विशेत् सुखम् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

[1]त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहं च नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः ॥ ११ ॥

तप्तकृच्छ्रमाह । जलघृतदुग्धान्युष्णानि [2]प्रतित्र्यहं पीत्वा त्र्यहमुपवसेत् । स तप्तकृच्छ्रः । **मनुस्तु** द्रव्यव्यत्ययेनाह—

“ तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायात् समाहितः ॥ ”

इति । जलादिपरिमाणमाह **पराशरः**—

“ अपां पिबेत्तु त्रितयं द्विपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥ ”

इति । उष्णमारुतम् ; [3]उष्णोदकबाष्पमास्यपूरणम् । अशक्तस्याह **ब्रह्मपुराणम्**—

“ षट् पलानि तु तप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः ।
प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् ॥

[1] त्र्यहमुष्णं पिबेदापस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
एष तप्तकृच्छ्रः—ज.

[2] प्रति omitted in ख.

[3] उष्णोदकपानम्—घ.

पलं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् ।
वायुभक्षस्त्र्यहं चात्र निर्दहेत् पातकं ततः ॥"

इति । चतुरहसाध्यमाह **योगीश्वरः**—

"तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥"

इति । "एतैरेव द्रव्यैः समस्तैः सोपवासैः द्व्यहसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः" इति **मिताक्षरा** ॥ ११ ॥

[1]एतैरेव शीतैः शीतकृच्छ्रः ॥ १२ ॥

एतैरेव द्रव्यैः शीतैः चतुर्षु त्र्यहेषु पीतैः शीतकृच्छ्रः । 'इदं कृच्छ्रद्वयमेकोपवासकमन्ते ; तेन दशाहसाध्यम्' इति कश्चित् ॥ १२ ॥

[2]कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम् ॥ १३ ॥

एकविंशतिरात्रं पयसा दुग्धेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । जलेनेति **ब्राह्मे**—

"चरन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु पिबेत् तोयं च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रं तु कालेष्वेतेषु संयतः ॥"

इति । एतेषु ; प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु । **यमस्तु** चतुर्विंशतिरात्रमाह—"एकैकं ग्रासमश्नीयात्" इत्यनुवृत्तौ,

"चतुर्विंशतिरात्रं तु नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥"

इति । एकस्थाने ; एकवारम्, एकभक्तकाले वा । "द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" इति **गौतमः** । उदकं च सकृत् हस्तेन यावद् ग्रहीतुं शक्यते तावदेव ; "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत" इति **वासिष्ठात्** । "द्वादशरात्रं निराहारः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" इति **सुमन्तुः** ॥ १३ ॥

उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः ॥ १४ ॥

उदककृच्छ्रमाह । मासमुदकमिश्रसक्तुप्राशनेन उदककृच्छ्रः । अयमेव वारुणः कृच्छ्रः ; "सक्तून् वा सोदकान् मासे कृच्छ्रो वारुण उच्यते" इति **ब्राह्मात्** । मासानुवृत्तौ "तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति **मार्कण्डेयः** ।

[1] एष एव—घ, च.

[2] कृच्छ्रातिकृच्छ्रः missing in घ, च.

" अनश्नन् जलमध्यस्थश्चाहोरात्रं जपन् बुधः ।
संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥ "

इति **जाबालिः** । जपः वरुणसूक्तानां गायत्र्याश्च[1] ।

" वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलकृच्छ्रकः ॥ "

इति **योगयाज्ञवल्क्यः** ॥ १४ ॥

बिसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः[2] ॥ १५ ॥

मूलकृच्छ्रमाह । मृणालस्य मासं भोजनेन मूलकृच्छ्रः । " मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैः " इति **मार्कण्डेयः** । पक्वबिसाशने संज्ञान्तरं **ब्राह्मे**—" बिसान्युदकसिद्धानि मासमश्नीत संयतः " इति ; " कृच्छ्रो वारुण उच्यते " इति शेषः ॥ १५ ॥

[3]बिल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः ॥ १६ ॥ पद्माक्षैर्वा ॥ १७ ॥

श्रीफलकृच्छ्रमाह । मासं बिल्वफलभक्षणेन श्रीफलकृच्छ्रः । " श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः " इति **मार्कण्डेयः** ॥ १६ ॥

तस्यैव प्रकारान्तरमाह । पद्मबीजैर्मासं भक्षितैर्वा श्रीफलकृच्छ्रः । वाशब्दात् आमलकैर्वा ;

" बिल्वैरामलकैर्वापि पद्माक्षैरथवा शुभैः ।
मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥ "

इति **ब्राह्मात्** ॥ १७ ॥

[4]निराहारस्य द्वादशाहेन पराकः ॥ १८ ॥

पराकमाह । द्वादशाहं जपहोमसक्तस्याहारमात्रत्यागः पराकः ;

" जपहोमरतः कुर्याद् द्वादाशाहमभोजनम् ।
पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः ॥ "

इति **बृहस्पतिस्मरणात्** ॥ १८ ॥

1 गायत्र्या वा—ख, ग.
2 शीतकृच्छ्रः—ज, ठ.
3 This Sūtra omitted in ठ.
4 निराहारेण—ज, ठ.

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमश्नीयात्[1]। द्वितीयमुपवसेत्। एतत् सांतपनम्॥ १९॥

सांतपनमाह। गोमूत्रादिसाहचर्यात् ब्रह्मकूर्चदर्शनाच्च क्षीरादिकमपि गव्यमेव। क्षीरादिसाहचर्याच्च गोमूत्रादिकमपि स्त्रीगव्या एव। पूर्वेद्युः पञ्चगव्यं कुशोदकमिश्रमाहारान्तरनैरपेक्ष्येण पीत्वा परेद्युरुपवसेत्। एतत् सांतपनम्। कुशोदकानीति बहुवचनं कुशानेकत्वज्ञापनाय; "सप्तपर्णास्तु ये दर्भाः" इति दर्शनात्। एतदेव समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चमुच्यते। यथाह **पराशरः**—

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं कायशोधनम्॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम्।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि॥
घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा।
अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः॥
गोमूत्रे माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः॥
गोमूत्रवद् घृतस्योक्तास्तदर्धं तु कुशोदकम्।
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्॥
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि।
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्॥
पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ।
सप्तपर्णास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि।
इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवतीम्॥
एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः।
प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च॥
प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत् तत् प्रणवेन तु।
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत्॥
स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः।

1 एकविंशतिदिवसमश्नीयात्—ज.

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।
ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ”

इति । ब्रह्मकूर्चार्थम् उपवासो ब्रह्मकूर्चोपवास इति । अयमर्थः—पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः प्राशनमिति पूर्वस्माद्विशेषः ;

“ चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥ ”

इति **जाबालि**स्मरणात् । विशेषस्तूक्तविधिना । तद्देशमप्याह **शातातपः**—

“ नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत् ॥ ”

इति । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशने यतिसांतपनम् । “ एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसांतपनं स्मृतम् ” इति **शङ्ख**स्मरणात् ॥ १९ ॥

गोमूत्रादिभिः [1]प्रत्यहमभ्यस्तैर्महासांतपनम् ॥ २० ॥

महासांतपनमाह । गोमूत्रादिभिः षड्भिर्द्रव्यैः प्रत्येकं प्रत्यहम् अभ्यस्तैः महासांतपनं षडहसाध्यं भवति । **योगीश्वरस्तु** तदेव सोपवासं सप्ताहसाध्यमाह—

“ पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम् ॥ ”

इति । एतदेवाद्योपवासकं कृच्छ्रं सांतपनं **ब्राह्मे**—

“ प्रथमेऽहनि नाश्नीयाद् गोमूत्राशी ततः परम् ।
चतुर्षु गोमयं क्षीरं दधि चाज्यमहःक्रमात् ।
कुशोदकं सप्तमे च कृच्छ्रसांतपने विधिः ॥ ”

इति । तैरेव प्रत्येकं त्र्यहाभ्यस्तैः पञ्चदशाहिकं महासांतपनम् ;

“ त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासांतपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ”

इति **यम**स्मरणात् । अत्र कुशोदकाभावः घृतान्तैरेव शुद्ध्यभिधानात् । षण्णां प्रत्येकं त्र्यहाभ्यासे त्र्यहमुपवासे चैकविंशाहिकं महासांतपनम् ;

[1] प्रत्यहाभ्यस्तैः—घ, च.

" षण्णां प्रत्येकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासांतपनं स्मृतम् ॥ "

इति जाबालिस्मरणात् ॥ २० ॥

त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसांतपनम् ॥ २१ ॥

अतिसांतपनमाह । तैरेव गोमूत्रादिभिः षड्भिः प्रत्येकं त्र्यहाभ्यस्तैः अष्टादशाहिकमतिसांतपनं भवति । तैरेव द्व्यहाभ्यस्तैर्दशाहिकम् । **यम** आह—

" एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु तथा द्व्यहम् ।
अतिसांतपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ "

इति ॥ २१ ॥

पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तुलापुरुषः ॥ २२ ॥

तुलापुरुषकृच्छ्रमाह । पिण्याकः तिलखलिः । आचामः ओदननिस्रावः । तक्रम् उदश्वित् । उदकं जलम् । सक्तवः भर्जितयवपिष्टानि । तेषां प्रत्येकमुपवासानन्तरदिवसे भोजनं दशाहिकः तुलापुरुषः । **योगीश्वरस्त्वेतमेव** पञ्चदशाहिकमाह—

" एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ "

इति । **यमस्तु** एकविंशाहिकमाह—

" आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥ "

इति । अयमेव सैकोपवासः षडहः सौम्यकृच्छ्रः ;

" पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ "

इति योगिस्मरणात् ॥ २२ ॥

कुशपलाशोदुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्राह्मीसुवर्चलापत्रैः क्वथितस्याम्भसः [1]प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः ॥ २३ ॥

[1] प्रत्यहं—ठ.